

ԳՐԱԴԱՐԱՆՈՒԹՅՈՒՆ ԱՄՏԵՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

ԳԷՈՐԳ ՏԵՐ-ՎԱՐԴԱՆԵԱՆ

ԱՐԾՐՈՒՆԵԱՅ ՏԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՏՊԱԳԻՐՆԵՐԸ ԵՒ ՁԵՌԱԳՐԵՐԸ

Վերնագրիս «ձեռագրեր» յոգնակի ձևը, անկասկած, կգարմացնի այս աղբյուրի խնդիրներին տեղեակ մասնագետներին, որովհետև 1852 թ. մինչև օրս համարուել է, որ թոմաս եւ Անանուն Արծրունիների այս երկը պահպանուել է Դանիէլ կրօնաւոր գրչի ձեռքով 1303 թ. Աղթամարում գրուած եզակի ձեռագրով: Այս բնագրին առնչուելու առաջին իսկ պահին նկատեցինք աղբյւրագիրտօրէն անտրամաբանական եւ հակասական իրողութիւններ, ապա սրանց հիման վրայ, միայն առկայ ձեռագրացուցակները թերթելով, պարզեցինք որ գյուլթիւն ունի բնագրի եւս եօթ ձեռագիր: Սրանից յետոյ, թէեւ աղբյւրիս ձեռագրական վերջին հրատարակութիւնը տպագրուել է 2006 թ., սակայն, բնականաբար, առաջացաւ նոր բնագիր պատրաստելու անհրաժեշտութիւնը, որ եւ արդէն արել ենք՝ տպագիրների եւ երեք ձեռագրի բաղդատութեամբ:

Յօդուածիս բուն նպատակը նորայայտ այս ձեռագրերը եւ նորակազմ բնագիրն ընդհանուր գծերով ներկայացնելն է, բայց մինչ այդ պարտաւոր ենք ժամանակագրական կարգով թուարկել եւ գնահատել երկիս ձեռագրական հիմք ունեցած տպագիրները եւ բնագրի ինչ - որ տեսակի մշակում ունեցող թարգմանութիւնները:

Ա. ՏՊԱԳԻՐՆԵՐԸ ԵՒ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ 1. (S)¹ Պատմութիւն տանն Արծրունեաց ի թովմայ վարդապետէ Արծրունւոյ, Տպեալ ի հայրապետութեան Սրբոյ Էջմիածնի Տ. Տ. Ներսէսի վեհափառ կաթողիկոսի ամենայն Հայոց եւ ի պատրիարկութեան Սրբոյ Երուսաղէմի Տ. Յովհաննու սրբազան արքեպիսկոպոսի, Հրամանաւ Տ. Յակոբայ սրբազան պատրիարգի Կոստանդինուպօլսոյ, ի Կոստանդինուպօլիս, յՕրթագիւղ, ի տպարանի Պօղոսի Արապեան Ապուլէիսցւոյ, 1852 - ՌՅԱ., Պատմութիւն թովմայի Արծրունւոյ, Արդեամբ Թանգարանի Վերծանութեան որ ի Միջագիւղ, ի թուին ՌՅԱ. - 1852. 4, հհ. [է.], 2., 399 էջ (էջ 369-98 «Յանկ յատուկ անուանց»)²:

Տպագրութեան հիմքի եւ հանգամանքների մասին առաջաբանի մէջ առկայ կարեւորագոյնն այս է. «Օրինակ մատենիս ընտիր ձեռագիր, գրեալ ի վանս Աղթամարայ ի թուին ՉԾԲ. եւ ի բարերար յազնուականէ ումեմնէ շնորհեալ Թանգարանին Վերծանութեան³, բաւական էր ի տպագրութիւն գրոցս, սակայն ցանկալի եղեւ եւ այլ գաղափար գտանել ի

1 Այսպէս եղում ենք մեր համեմարութեան պայմանանիշերը:

2 Այստեւերէս յիշապակելու ենք «Արծրունի, 1852» ձեռով:

3 Այսպէս իսկ ծանօթագրուած է. «Ձայս մատեան պարզեւեաց մեզ՝ Մ. Խնդիր Աղայն Փափագեան»:

Համեմատություն, եւ առաւելապէս ի լրումն պակասորդաց ինչ հնագիր օրինակին: Գտան երկու յետնագիր օրինակք ձեռագրեալք յայսմ դարու, ի նօտր ասացեալ պարզ գրոյ⁴, սակայն որ ինչ ի հին օրինակին՝ նոյն եւ յերկոսին ի սոսա պակասէր, զորս բանիւ հնոյ օրինակին նշանակեցաք ի տեղիս իւրաքանչիւր: Աւելի քան զայլ թերիսն է՝ որ ի վախճանի բուն պատմագրութեան Թովմայի, որպէս համարիմք, եւ ի սկիզբն շարունակութեանն է, զոր եւ է տեսանել յայսմ տպագրութեանս, երես 343, ուր եւ հին օրինակն աւագեալ ողբայ զանկումն թղթոյ յիւրմէ օրինակէն⁵:

Շարագրանքի մէջ առկայ խորագրերը «Յանկ գլխոց» անունով խմբուած են սկզբի համարակալուած հինգ՝ [Բ-Զ.] էջում, բնագրի տողատակերում «այլ օրինակ», «այլքն», «մի օրինակ» բնորոշումներով տրուած են «յետնագիր» ձեռագրերի ընթերցումները, իսկ «հնագոյն օրինակին», «յօրինակն» եւ «յօրինակսն» (բոլոր ձեռագրերում) ծանուցումներով տողատակ են իջեցուած հիմք եւ միւս ձեռագրերի ձեւերը, շարագրանքի մէջ զննելով մի գէպքում «նորագիր»ների, միւսում՝ հրատարակչի նախընտրած ձեւերը: Այս հրատարակությունը «Վերծանութեան Թանգարանի» անունով է, այսինքն՝ անանուն է, սակայն ակնյայտ է, որ բնագիրը պէտք է պատրաստած լինի որոշակի մի անհատ, որին պարտաւոր ենք համարելու իր ապրած ժամանակի համար լաւ բնագրագէտ, որովհետեւ սա հիմանկանում յաջող հրատարակություն է:

Անանունի մասը սխալ է սահմանադատուած⁶. նրա վերջի «Հանգարություն» բառից յետոյ գրէթէ մի տող կէտեր է գրուած, ապա աստղանշային ծանօթութեամբ բերուած է հիմք ձեռագրի գրչի ծանուցումը՝ իր գաղափար օրինակի թերի լինելու մասին (յիշ. 23 265ա)⁷, իսկ յաջորդ տողն սկսւում է Անանունի թերի սկզբով՝ «Տուեալ եղեւ նմա..» (էջ 293, տ. 2ն), ճակատագրաւ եւ ցանկում զատիչ գծագրով կայ Անանունի Բ. գլխից առաջ (էջ 302 եւ [Ե.]):

Այս տպագրից բնագրի առաջին Ֆրանսերէն թարգմանությունն արել է Մարի Բրոսէն.

2. Collection d'Historiens Armeniens. Th. Ardzrouni, Xe s., Histoire des Ardzrouni; Arakel de Tauriz, XVIIe s., Libre d'histoires; Iohannes de Dzar, XVIIe s., Histoire de l'Aghovanie.- Traduit par M. Brosset, membre de l'Academie Impériale des sciences, t. I, S.-Petersbourg, 1874, p. I-XIX, 1-266. Առաջաբանը՝ I-XIX. ,Notice sur l'historien Thoma Ardzrouni, բնագրի թարգմանությունը՝ p. 1-266. Histoire des Ardzrouni par le vartabied Thoma Ardzrouni. Թարգմանությունն օժտուած է տողատակի պատմագիտական, աղբիւրագիտական, տեղագրական բնոյթի ծաւալուն ծանօթագրություններով. բացատրել է պարզաբանելի համարած

4 Այս ձեռագրերը, ըստ ամենայնի, մեր յայտնաբերած նոր օրինակներից փարբեր են, սրանց ուր լինելու առայժմ չգիտենք:

5 Արծրունի, 1852, էջ 2. յաջորդ էջում կայ այս յաւելումը. «Ի վերջին յիշարակարանի գրոցս՝ շարունակող պարմութեանս ասէ շարադրեալ զայս ի թովմ Նայոց ՉԾԲ, հրամանաւ եւ ծախիւք րեառն Զաքարիայի հայրապետին Նայոց, զոր համարիմք կաթողիկոս Աղթամարայ, եւ խնդրով րեառն Սարգիսնոսի արքի եպիսկոպոսին Սիւնեաց» (էջ 3):

6 Ընչոր սահմանազատումը 1978 թ. արել է Վրէժ Վարդանեանը (յրեն ստորել):

7 Այս ձեռագիրն Արծրունեաց պարմութեան կարեւորագոյն օրինակն է, այսուհանդերձ՝ գիտութեան ներկայիս պահանջները բաւարարող նրա որեւէ նկարագրութիւն առայժմ չկայ, ուստի մեր համոզմամբ պարզաճ նկարագրութիւնից յետոյ, որպէս յօդուածիս Ա. յաւելում, 1-48 համարակալումով կցել ենք ձեռագրիս գրչութեան ժամանակի (1-32) եւ հետագայ (33-48) բոլոր յիշարակագրութիւնները, եւ գրչափորձ-ուսանցագրութիւնների ամփոփոյքը՝ ըստ դարերի (49-52). վերն այդ յաւելումի մէջ յիշարակարանի կարգային համարը եւ ձեռագրի էջահամարն է:

ամէն ինչ, առաջին անգամ ճշգրտուած են հեղինակի սուրբգրական քաղումները եւ արձանագրուած են նրանց հասցէները:

3. (Տ²) Թովմայի վարդապետի Արծրունւոյ Պատմութիւն տանն Արծրունեաց. ի լոյս էած Ք[երովբէ] Պ[ատկանեան], Ի Հայրապետութեան Տ. Տ. Մակարայ վեհափառ կաթողիկոսի ամենայն Հայոց, ի Ս. Պետերբուրգ, ի տպարանի Ի. Ն. Սկորոխոզովի, 1887, ԺԱ., 343 էջ (էջ 327-43 «Ցանկ յատուկ անուանց»)⁸:

Առաջաբանն ընդամէնը մի էջ է, որից նոյնպէս քաղում ենք կարեւորագոյնը. «Քանզի սպառեալ էին առ մեզ օրինակք» նախորդ տպագրութեան՝ «վասն բազում ժամանակի ընդ մէջ անցանելոյ, որպէս եւ վասն դժուարութեանց ճանապարհի՝ ձեռն արկաք յայս նոր տպագրութիւն, զոր արարաք բաղդատութեամբ նախկին տպագրին ընդ Հնագոյն ձեռագիր օրինակին Թովմայի Արծրունւոյ, գրելոյ ի վասն Աղթամարայ ի թուականութեանս մերում ՉԾԲ, զոր յատկապէս խնդրեցաք եւ ընկալաք ի Կոստանդնուպոլսոյ: Ոչ մեծ են խտրքն ընդ Հրատարակութեանս այս մեր եւ ընդ առաջինն, զորոյ եւ զընթերցուածսն Համեմատութեամբ Հնագոյն օրինակին ընդ երկուս այլ նորագոյն օրինակս պատմագրիս՝ եղաք աստ, զաննչանիւք ոմամբք զանց արարեալ: Յաւելաք միայն ի տեղիս տեղիս զհատուածսն, զորս ի բաց արկեալ էր Հրատարակչացն առաջնոց առ Հանգամանաց տեղւոյն եւ ժամանակին⁹, այլ եւ ուղղագրութիւնս քանի մի մուծաք ի ներքս, որք վրիպեալ էին յաջաց նախկին Հրատարակչացն, եւ էր զոր ի ստորեւս իջից, որպէս մեզ թուեցան ընթեռնելք: Սոյնպէս եւ առ ի զիւրել զցուցմունսն ի մատենան այս՝ յաւելաք ի գլխակարգութիւնս բնագրին՝ եւ զթիւս գլխոց ըստ իւրաքանչիւր դպրութիւնս¹⁰, որպէս եւ նշանակեցաք գլխորագիր Դպրութեանն Չորրորդի, որ ի ձեռագրին պակասէր, թուի թէ վրիպակաւ իւրք»: Թովմայի եւ Անանուհի մասերի սահմանադատման հարցում հետեւել է նախորդ տպագրին, միայն Անանուհի խորագրեալ առաջին (իրականում՝ երկրորդ) գլխից առաջ աւելացրել է. «Դպրութիւն չորրորդ» բառերը (էջ 269), իսկ ճիշտ՝ Թովմայի աւարտի տեղում (տե՛ս էջ 261-2), կրկին բազմակէտից յետոյ բերել է հին օրինակի գրչի ծանուցումը՝ իր գաղափարի թերի լինելու մասին (կրկին տե՛ս յիշ. 23 265ա):

Ինչպէս տեսնում ենք, ինքը՝ Պատկանեանն իսկ յայտնել է, որ նախորդի եւ իրենի միջեւ «ոչ մեծ են խտրքն». տողատակում գրել է նախորդ տպագրի ընթերցումները, նրա «խտնագիր» օրինակները չի ունեցել¹¹: Յստակ գրել է, որ Պոլսից խնդրել, ստացել ու ի նորոյ Համեմատել է միայն «Հնագոյն» օրինակը. հակուած ենք մտածելու, որ ձեռքի տակ իսկապէս ունեցել է բուն ձեռագիրը¹²:

8 Յիշարկելու ենք «Արծրունի, 1887» ձեռն. էջ Ե.՝ «Զցանկն յարուկ անուանց պալմագրիս արար Մր. Մալխասեանց»:

9 Նկարի ունի Մահմեդին ու մահմեդականութեանը վերաբերող բացասական որակումները, որ թուրքական գրաքննութան հարկադրանքով առաջին հրապարակիչը փոխարինել էր բազմակէտերով:

10 Ըստ դպրութիւնների՝ նշանակել է գլխիների կարգային համարներ. Ա. ա-ժա., Բ. ա-Է., Գ. ա-իթ., Անանունի՝ Դ. ա-ժբ.:

11 Մեր համեմատութիւնը ցոյց տուց, որ Պապկանեանը ձեռքի տակ իրօք ունեցել է հնագոյն օրինակը, իսկ տողատակային ընթերցումների մէջ նախորդի ունեցածից աւելի որեւէ բան չունի:

12 Այդ ժամանակներում, երբ պարսէման մեթոդային հնարատրութիւնները չկային, նման դէպքերում բուն ձեռագրերը չէին փեղաշարժում, այլ նրանցից արքագրում եւ խնդրոյին «նորագիր» օրինակ էին ուղարկում, սակայն Մաշքոցեան Մարենադարանի «Պապկանեանների արխիւ»-ում պահպանուող Արծրունեաց պալմագրեան որեւէ նոր ընդօրինակութիւն կամ նրա հետք չենք գտել:

3ա. Թովմայի վարդապետի Արծրունույ Պատմութիւն տանն Արծրունեաց, Թիֆլիս, 1917. ԺԶ., 529 էջ: Նախորդի՝ Պատկանեանի տպագրի սոսկական վերարտադրութիւնն է, սրա նորութիւնը միայն տպագրական վրիպակներն են, որոնցից կարեւորների մի ցանկ զրուած է գրքի սկզբում՝ էջ ԺԵ.¹³:

Այդուհետեւ Վրէժ Վարդանեանը երիցս հրատարակել է Թովմայի եւ Անանունի երկի բնագրի աշխարհաբար թարգմանութիւնը.

4/1. Ա. Թովմա Արծրունի եւ Անանուն, Պատմութիւն տանն Արծրունեաց, Ներածութիւնը, թարգմանութիւնը եւ ծանօթագրութիւնները Վրէժ Վարդանեանի, «Սովետական գրող» հրատարակչութիւն, Երեւան, 1978, 406 էջ («Հայ մատենագիրներ» մատենաշար).

5/2. (ՏՅ) Թովմա Արծրունի եւ Անանուն, Պատմութիւն Արծրունեաց տան, Բնագիրը հրատարակութեան պատրաստեց, աշխարհաբար թարգմ. եւ ծանօթագր. Վ. Մ. Վարդանեան, Երեւանի համալսարանի հրատարակչութիւն, Երեւան, 1985, 557 էջ («Ուսանողի գրադարան» մատենաշար):

6/3. Թովմա Արծրունի եւ Անանուն, Պատմութիւն Արծրունեաց տան, Աշխարհաբար թարգմանութիւն, ներածութիւն եւ ծանօթագրութիւնները Վրէժ Վարդանեանի, Երեւան, «Հայաստան», 1999, 325 էջ («Հայոց մատենագիրներ» մատենաշար)¹⁴:

Առաջինն ունի մանրագիր ընդարձակ պատմագիտական առաջաբան (էջ 3-22), բնագրի թարգմանութեան (էջ 25-328) տողատակերում աստղանիշերով, չհամարակալուած ծանօթութիւններ (հիմնականում՝ աստուածաշնչական քաղուածքների յղումներն են), իսկ գրքի վերջում (էջ 329-80) կան համարակալուած ծանօթագրութիւններ. 1-522՝ Թովմայի մասի, 1-33՝ Անանունի, 1-20՝ Յաւելուածի, եւ 1-5՝ գրչի յիշատակարանի. «Գրականութեան համառօտ ցանկ» (էջ 380-2), «Յանկ անձնանունների եւ տեղանունների» (էջ 383-401) եւ «Բովանդակութիւն» (էջ 403-6)

Երկրորդում ձախ (զոյգ) էջերին Թիֆլիսի 1917 թ. վերահրատարակութիւնից առնուած գրաբար բնագիրն է, աջ (կէստ) էջերին՝ աշխարհաբար թարգմանութիւնը: Գրաբար մասի անհրաժեշտ էջերում զրուած են 1ից մինչեւ 7 աստղանիշեր, իսկ վերջում (էջ 531-3) նոյն էջահամարներով «Մէջբերումներ» խորագրի ներքոյ թուարկուած են սուրբգրական քաղուածքների եւ յիշատակութիւնների հասցէները, ապա 1-5 համարներով թուարկուած են բնագրի արողջական տպագիրները եւ ֆրանսերէն ու աշխարհաբար թարգմանութիւնները (էջ 534), «Անձնանունների ցանկ» (էջ 535-42), «Տոհմանուններ, ցեղանուններ» (էջ 543), «Տեղանունների ցանկ» (էջ 544-51), եւ վերջում (էջ 552-7) հանգիպագիր «Յանկ» (գրաբար) ու «Բովանդակութիւն» (աշխարհաբար): Այստեղ առաջաբան չկայ, նրան փոխարինում է աղբիւրի ընդհանուր գնահատութիւնը, որ զրուած է ծանօթագրութիւնների սկզբում (էջ 506-9):

Երրորդի «Ներածութիւն»ից (էջ 3-20) յետոյ աշխարհաբար փոխադրութիւնն է (էջ 21-289), ապա՝ ծանօթագրութիւնները (էջ 291-311), վերջում՝ «Անձնանունների» (էջ 312-

13 Սա յիշարկում ենք սոսկ մեր թուարկման լրութեան համար:

14 Երեւում է՝ հրապարակչական անմիջապէս տվորութեամբ, աշխարհաբարի անունը փոխադրութիւնն է, իսկ վերջինի նոյն դարձերեսին կայ ակելին. այսպէս հրապարակչական խորագրի մէջ կարդում ենք. «Աշխարհ. թարգմ., կազմ. Էդ. Վ. Գեորգեանը» անհասկանալի անհեթեթութիւնը, որովհետեւ պարզ չէ, թէ այս մարդն ինչ է արել այս փապգրի մէջ:

7), «Տեղանունների» (էջ 318-22) եւ «Բովանդակութիւն» (էջ 323-5) ցանկերը: Այստեղ սուրբգրական տեղիների յղումները կրկին տողատակերում են: Երկրորդում (էջ 506-30) եւ երրորդում (էջ 291-311) ծանօթագրութիւնների քանակը նոյնն է. 268⁸ Թովմայի մասի, 22 Անանունի, 13 Յաւելուածի:

Վրէժ Վարդանեանի վաստակն ընդհանրապէս մեծ է այս բնագրի պատմագիտական քննութեան, յիշատակուած դէպքերի թուականների, անձնանունների եւ տեղանունների ճշգրտման, եւ բնագիրը մերօրեայ ընթերցողին հասու դարձնելու առումով: Արժրուենուն վերաբերող գրականութեան հետեւողութեամբ՝ իր ծանօթագրութիւնների մէջ նա արել է նաեւ գրաբար բնագրի ընկալմանը վերաբերող գիտարկումներ, որոնք երբեմն սրբագրութեան առաջարկներ են: Սակայն պէտք է կրկնելով նկատենք, որ նրա երկրորդ տպագրի մէջ առկայ գրաբար բնագիրը նոյնութեամբ առնուած է 1917ի Թիֆլիսի հրատարակութիւնից, որ իր կարգին Պատկանեանի հրատարակութեան վերարտադրութիւնն է, այսինքն՝ սրա մէջ եւս բնագրական նորութիւն չկայ:

Աշխարհաբարի երկրորդ տպագրի (8⁹) հետ միաժամանակ, նոյն տարում հրատարակուել է նաեւ աղբիւրիս անգլերէն թարգմանութիւնը.

7. Thomas Artsruni, *History of the House of the Artsrunik*. Translation and Commentary by Robert W. Thomson. Wayne State University Press, Detroit, 1985, 413 p. եւ քարտէշ՝ «Soutern Armenia circa A. D. 900» (Հարաւային Հայաստանը շուրջ 900 թ.):

Սա ունի Նախարան (էջ 9-11), Հայերէն այբուբենի տառագարծութեան աղիւսակ, Ընթերցողին (Note to the reader) եւ Համառոտագրութիւններ (էջ 13-15), «Ներածութիւն» (էջ 15-58). վերջինս Հայ պատմագրութեան Հէնքի վրայ Թովմայի եւ Անանունի երկի ընդհանուր տեսութիւն-գնահատութիւն է, ուր բաւական բան առնուած է Վ. Վարդանեանի աշխարհաբարի առաջին (1978 թ.) տպագրից: Թարգմանութիւնն արուած է կրկին Պատկանեանի հրատարակութիւնից, որի էջահամարները շարագրանքի մէջ նշուած են [1]-[326] ձեւով, ըստ այս էջահամարների էլ տողատակում գրուած են ամէն անգամ 1ով սկսուող ծանօթագրութիւնները, որոնք հիմնականում աղբիւրագիտական բնոյթ ունեն, սրանց շարքում են նաեւ սուրբգրական յղումները, որոնք կրկին առնուած են նախորդներից (Մ. Բրոսէ, Վ. Վարդանեան): Ապա յաջորդում են՝ Մատենագիտութիւն (էջ 388-394), Սուրբգրական յիշատակումների ցանկ ըստ գրքերի (Ծնունդ-Յայտնութիւն, էջ 395-8)՝ Աստուածաշնչի Հայերէն բնագրի հիման վրայ, եւ Անուանացանկ (Անձնանուններ եւ Տեղանուններ միասին՝ խառն, էջ 399-413). տեղանունների դէպքում յիշատակում են ո՛չ միայն բնագրի էջահամարները (կրկին՝ ըստ Պատկանեանի հրատարակութեան) այլեւ կից քարտէզի վանդակահմարները:

8. Товма Арцруни и Аноним, История дома Арцруни, Перевод с древнеармянского, вступительная статья и комментарий М. О. Дарбинян-Меликян (Ответственный редактор С. С. Аревшатян), Издательство “Наири”, Ереван, 2001, 523 с:

Այստեղ եւս կայ բաւական ընդարձակ «Ներածական յօդուած» (Вводная статья. էջ 5-67), բնագրի թարգմանութիւնը (էջ 7-330), ծանօթագրութիւններ՝ համարակալուած ըստ բնագրի գլուխների (էջ 331-479), վարչական եւ ընկերային-տնտեսական եզրերի բառացանկ (էջ 480-6), «Օգտագործուած ձեռագրեր, աղբիւրներ եւ գրականութիւն» (էջ 487-500), Անձնանունների (էջ 501-12) եւ Տեղանունների (էջ 512-9) ցանկեր, ի վերջոյ՝ «Հա-

մառառագրություններ» (էջ 520) եւ «Բովանդակություն» (էջ 521-3): Թարգմանություններն արուած է 1985ի բնագրից (S³), միաժամանակ համեմատելով հնագոյն «միակ» ձեռագրի հետ (էջ 8-9): Առաջաբանը Պատմութեան կառուցուածքի եւ աղբիւրների բաւական հմուտ քննություն է, թարգմանությունները՝ շատ յաջող, ծանօթագրությունները՝ այսպիսի հրատարակությունները լիովին պատշաճող. միով բանիւ՝ արուած է միայն շնորհակալութեան արժանի բժախնդիր աշխատանք, որին յաջորդել է միւսը:

9. (S⁴) - Թովմա Արծրունի եւ Անանուն, Պատմութիւն տանն Արծրունեաց, Քննական բնագիրը, առաջաբանը եւ ծանօթագրությունները Մ. Յ. Դարբինեան-Մելիքեանի, Երեւան, «Մագաղաթ», 2006, ԺԼ., 504 էջ¹⁵:

Ակնյայտ է, որ «քննական» անունով գրաբար բնագրի այս տպագիրը, որ պատրաստուել է Պատկանեանի տպագրի հիման վրայ, բխում է նախորդից՝ ուսերէն թարգմանությունից, սակայն սրա առաջաբանը (էջ Ե-ԺԼ.) անհամեմատ համառօտ է¹⁶, ծանօթագրությունները (էջ 357-470) համարակալուած են կրկին ըստ գլուխների եւ, բնականաբար, մասամբ առնուած են ուսերէն թարգմանությունից (տե՛ս էջ Լ.)¹⁷: «Օգտագործուած աղբիւրների եւ գրականութեան» ընդարձակ ցանկը (էջ 471-83) վկայում է, որ ծանօթագրելու համար օգտագործուել է առկայ հիմնական գրականություններ: Ի տարբերություն ուսերէնի, այստեղ «Յատուկ անուանց»՝ անձնանունների եւ տեղանունների միասնական ցանկ է (էջ 484-503), որ «1887 թ. տպագրի համար Ստ. Մալխասեանցի կազմած յատուկ անունների ցանկի արտատպությունն է որոշ ուղղումներով» (էջ 484): Բնագիրն (էջ 3-356) օժտուած է նաեւ տողատակային ընթերցումներով, ուր տեսնում ենք Ա, I, II, III պայմանանիշերը (նշանակում են. միակ՝ Հ^ա 10451 ձեռագիրը, 1852, 1887ի եւ Վ. Վարդանեանի 1985ի տպագիրները), առաջին տպագրի ունեցած «երկու յետագիր օրինակ»ի մասին ասուած է. «մենք հնարաւորությունն չունէինք օգտուելու ԺԹ. դ. կատարուած՝ Հ^ա 10451 ձեռագրի ընդօրինակություններից¹⁸, որ ձեռքի տակ ունէին առաջին երկու տպագիրների հրատարակիչները»¹⁹, ուստի եւ 1852ի տպագրի «Այլ օր.» բնորոշումով այստեղ տողատակերին արձանագրուել են «յետագիր» այդ ձեռագրերի բառաձեւերը:

15 Շրադրանքի մէջ (ըստ հարկի նաեւ փողարակում) այս հրապարակութիւնն այսուհետեւ յիշարակելու ենք «Քննական» ձեւով:

16 Կարծում ենք՝ ռուսերէն թարգմանութեան հմրալից առաջաբանի վերաբարադրութիւնն աւելի ճիշդ կլինէր, որ, գուցէ, ինչ - որ չափով արդարացներ փխրոտաթերթի անճիշտ «քննական» բնորոշումը:

17 Առաջաբանի եւ ծանօթագրությունների շարադասութիւնը ռուսաբան է. անգամ երկիցս (էջ 283, 285) գրուած «Կ. Պ.» համառօտումը նշանակում է ոչ թէ ենթադրելի «Կ. Պոլիս», այլ՝ Բերովլէ Պարկանեան: Նայկական պարմական սկզբնաղբիւրների ռուսերէն հիանալի թարգմանություններ անող Մ. Յ. Դարբինեան-Մելիքեանից լաւ հայերէն գրելու հմտութիւն պահանջներ երեւի թէ արդար չի լինի, սակայն գիրքը փպոյել է որպէս «Մարենադարան. Մաշտոցի անուան հին ձեռագրերի ինստիտուտ»ի (էջ Գ.) հրապարակութիւն, ստորագրութեամբ՝ նոյն հաստատութեան այդժամի փնօրէն, «Պարասխանապոյ խմբագիր Ս. Ս. Արեւշարեան»ի (էջ Դ.), որ լաւ շարադրում է թէ՛ ռուսերէն, թէ՛ հայերէն, ուստի մնում է միաձել, որ խմբագիրը գիրքը կարդալու պարասխանապոյութիւն չի ունեցել, թէկուզ գիրքներ նաեւ դասագրքային ճշմարտութիւնը. «խմբագիրը պարասխանապոյ է նաեւ հեղինակի ամէն ստորակէրի համար»:

18 Միայ է հասկացել. հրապարակիչների վերաբերեալ խօսքից հնարաւոր չէ ենթադրել, թէ «յետագիր» այդ ձեռագրերն օրինակուած են եղել հէնց մեր Հ^ա 10451ից:

19 Քննական, էջ Թ: Այսպէղ կայ նաեւ հետեւեալը. «Թովմա Արծրունի Պարմութիւնը պահպանուել է միայն մի ձեռագրով, որը այժմ պահուում է Մաշտոցի անուան Մարենադարանի ձեռագրերի ֆոնդում 10451 համարի փակ» (էջ ԺԿ.), հմմտ. նոյն գրքի՝ Վրէժ Վարդանեանի հեղինակած գրախօսութիւնը՝ «Պարմա-բանասիրական հանդէս», 2007/Ա., էջ 303-6. «միակ ամբողջական ձեռագիր օրինակը պահպանում է Մաշտոցի անուան Մարենադարանում, 10451 թուահամարի փակ» (էջ 303):

Քննականի առաջաբանի առաջին խսկ էջում կարգում ենք. «Թովմա Արծրունու Պատմութեան ձեռագրի գոյութեան մասին յայտնի է գարձել նախքան զրա հրատարակութիւնը՝ չնորհիւ 1818 թ. Վենետիկում լոյս ընծայուած Եւս. Կեսարացու Քրոնիկոնի գրաբար բնագրի, որի տողատակ ծանօթագրութիւններում հրատարակիչ եւ լատիներէնի թարգմանիչ Մ. Աւգերեանցը նշում է Թով. Արծ. Պատմութեան բնագրում տեղ գտած բազմաթիւ փոխառութիւններ Քրոնիկոնից» (Քննական, էջ Ե.): Առաւել քան յստակ է, որ 1303 թ. գրուած ձեռագիրը 1852 թ. եղել է Պոլսում, ո՛չ Վենետիկում²⁰. վստահ ենք, որ այս թուականից մինչեւ 1969 թ. հոկտեմբերի 13ին Մաշտոցեան Մատենադարան բերուելը ձեռագիրը մնացել է նոյն Պոլսում²¹. ուրեմն՝ կարեւոր հարց է, թէ 1818 թ. առաջ Մ. վ. Աւգերեանը որտեղի՞ց գիտէր Արծրունու «ձեռագրի գոյութեան մասին»:

Գիտենք նաեւ, որ Միքայէլ վ. Չամչեանը 1780 թ. շուրջ՝ իր Պատմութիւն Հայոցը գրելիս, ձեռքի տակ Արծրունեաց պատմութիւնը չի ունեցել. եռահատոր ամբողջ շարագրանքի մէջ այս աղբիւրի մի հատիկ յղում չկայ, ծանօթ է եղել միայն Հետեւեալին. «Թովմա վարդապետ Արծրունի, ի գասակարգութենէ աշակերտաց սրբոյն Եղիշէի՝ ի վախճան Հինգերորդ գարուն եւ կամ ի սկզբան վեցերորդին: Զսորա սակաւ գրուածս ունիմք առ մեզ ի վերայ սրբոյն Վարդանայ եւ Վահանայ Արծրունու, եւ ի վերայ գործոց Բարձումայի նեստորականի, ցամ Տեառն իբր 500»²²: Իսկ սա «Ի Պատմութենէ Թովմայի վարդապետի» խորագրով ճառընտրային այն քաղուածքն է, որ կայ նաեւ Մաշտոցեան Մատենադարանի Հինգ ձեռագրում²³:

Համոզուած ենք որ այս ձեռագիրը Վենետիկում չի եղել նաեւ 1840ական թթ., այսուհանդերձ, պէտք է առնուազն զարմանալ, որ 1837ից ի վեր մեր արծրունիագիտութիւնը վրիպել ու չի նկատել, որ «երից վարդապետաց» երկհատոր բառարանի կազմողներն իրենց ձեռքի տակ Արծրունեաց պատմութեան ձեռագիր են ունեցել: Այսպէս, առաջին հատորի առաջաբան-աղբիւրների տեսութեան մէջ կարգում ենք. «Արծր. Ա., Բ. եււն. Թովմայի վարդապետի Արծրունու ի Ժ. Դարու Պատմութիւն ի Հինգ գիրս, միջակ եւ վայելչական ոճով, հանդերձ պատուաստութեամբ խրթին բառից ձեւոց բանից (թո՛ղ զսխալագրութիւնս գրչաց): Վերջին գլուխ չորրորդ գրոցն, եւ հինգերորդ գիրքն ողջոյն, է երկրորդումն նախագրեալ անցից՝ այլով ոճով, իսկ վերջին գլուխ հինգերորդին է յաւելուած այլոյ ուրուք»²⁴: Մի քանի տողում Արծրունեաց պատմութիւնը բնորոշուած է գերճշգրիտ, անգամ

20 ԺԹ. դ. ընթացքում Մխիթարեանց Վենետիկի միաբանութեան անդամների զգալի մասը ծագումով պոլսեցի էր, իրենց մարենադարանի ձեռագրերը նրանք սրանում էին զգալի չափով Պոլսից կամ նրա վրայով. Արեւմտեան Նայաստանի «գաւառներից», բայց թէ՛ այսպէսից եւ թէ՛ այլ վայրերից Վենետիկ փարուած ձեռագրերը, չնչին բացառութիւններով, այլեւս չէին վերադարձում, մնում էին միաբանութեան Վենետիկի մարենադարանում: Այսուհանդերձ վստահ ենք, որ 1818 թ. առաջ եւ յետոյ եւս 1303 թ. ձեռագիրը Վենետիկում չի եղել:

21 1887ի շուրջ Պապկանեանին ուղարկուած եւ ետ ստացուած լինելով հանդերձ:

22 Միքայէլ վ. Չամչեան, Պատմութիւն Հայոց. ի սկզբանէ աշխարհի մինչեւ ցամ Տեառն. 1784, հր. Ա., Վենետիկ, 1784, էջ 14:

23 Նմմ. Բենական, էջ Ժ., ձեռագրերը՝ Ն^ֆ 1890 (1172 թ., 206բ-9բ), Ն^ֆ 1882 (1619 թ., 353աբ), Ն^ֆ 1889 (1675 թ., 67բ-8ա), Ն^ֆ 2550 (ԺԶ. դ., 303ա-4բ), Ն^ֆ 1404 (1664 թ., 603ա-4բ):

24 «Նոր բազմիք հայկագեան լեզուի». Երկասիրութիւն երից վարդապետաց, յաշակերպութենէ մեծին Մխիթարայ արքայի Ն. Գաբրիէլի Աւետիքեան, Ն. Խաչատրոյ Սիրմէլեան, Ն. Մկրտչի Ազգերեան, Տպագրեալ յառաջնորդութեան Կեանքի արքայիսկոպոսի Սոմալեան ընդհանրական արքայի Մխիթարեան ոխարին, Հարար առաջին. Ա-Կ, ի Վենետիկ, ի փարանի Սրբոյն Ղազարու, յամին 1836 ՌՄՁԵ, առաջաբան, էջ 10 (այսուհետեւ շարադրանքի մէջ՝ ՆՀԲ, Ա. եւ Բ. 1837)

նկատուած է նրա՝ երկու ձեռքի գործ, եւ վերջին գլխի՝ երրորդ ձեռքով յաւելուած լինելը, ի վերջոյ, մեծագիրը, երկսիւն երկհատորեակի 2207 (1140+1067) մանրագիր էջերում «Արծր» համառոտումով այս պատմութիւնը բառաքաղուած է առատօրէն եւ ծայրէծայր:

Սրա շնորհիւ է, որ Քննականի բնագրային առաջին իսկ էջում կարգում ենք. «I (էջ Ա), II (1), III (6)՝ ճոխագայութեան. Ա (¹/₆)՝ ճախագայութեան. ուղղ.՝ ճախագայութեան (ՆԲՀԼ, հ. Բ, էջ 165, հդ.՝ ճախագայութիւն, էջ 1022, հդ. Օգակառոյց)»²⁵: Այս նշումի անտարամբանականութիւնն առաւել քան տարօրինակ է. ինչպէ՞ս պէտք է 1837ին հրատարակուած բառարանում «ուղղ[ուէր]» միայն 1852ին տպուելիքի սխալը. աւելի հաւանական չէ՞ր լինի մտածելը, որ բառարանի կազմողները գրել են իրենց ձեռքի տակ եղած ձեռագրի ուղղի ձեւը՝ մտքներով իսկ չանցկացնելով, որ իրենց գրքից տասնհինգ տարի յետոյ աղբիւրի ամբողջութիւնը տպուելու է հրատարակչական «ճոխագայութեան» վրիպակով, իսկ շուրջ 170 տարի անց էլ պարզուելու է նոյն բառի գրչական վրէպը՝ «ճախագայութեան»: Զարմանալի է, որ Քննականը պատրաստող Մատենադարանի մեր աւագ գործընկերը բառարանում Արծրունու այս եւ այլ բառեր տեսած եւ արձանագրած լինելով հանգերձ, նրա բառագանձի իւրաքանչիւր մասի կատարեալ բառաքաղումի փաստը չի զգացել եւ սրա հիման վրայ չի յանգել այլ ձեռագրերի գոյութեան ենթադրութեանը:

Աւելին, հետեւողական ուշագուծեան գէպքում կարելի էր նկատել, որ բառարանա-

25 Քննական, էջ 7, ծ.: Քաղուածքս բացաբերելիքներ շարք ունի. նախ վերն արդէն ասել ենք, որ ո՛չ հայերէն I, II, III նշանները նախորդ պայագիրներն են (օտար այս ցցերի կողքի փակագծերում պայագիրների՝ լիովին աւելորդ էջահամարներն են), Նոր հայկագեան բառարանի՝ գիտութեան մէջ ընդունուած ՆՄԲ համառօտման փոխարէն այսպէղ նրա խորագրի բառերի սկզբնապատերի պատճենումն է՝ «ՆԲՀԼ», իսկ «իդ.» նշանակում է «քառայոյցութեան»: Լիովին հասկանալի դարձնելու համար նոր քաղուածքի կարիք կայ՝ Քննական, էջ Ժ-ԺԱ. «Բնագրի այն բառերը, որոնք ունեն փարթեթերգութեան, նշուած են ասորականիչներով ըստ ձեռագրի էջերի, ([I]) Ա (¹/₆), իսկ բնագրին կից ծանօթագրութիւնները՝ թուով: Քառանկիւն փակագծերում պրտուած են N 10451 ձեռագրի էջերը [] . կլոր փակագծերում՝ այն բառերը, որոնք աւելացուած են հրապարակիչների կողմից: Այն բացթողումները, որոնք Դանիէլ գրիչը նշանակել է բազմակերպով եւ որոնք լրացրել ենք Եւս. Կես. Քրոնիկոնի օգնութեամբ պրտուած են եռանկիւն փակագծերում, < >»: Այս եղանակը եւ նշանների այսպիսի կիրառութիւնը մեր բնագրագիտութեանը խորթ է եւ գիրքը դժուարեղկալի է դարձրել. ընթերցումները նշուել են իմք ձեռագրի ամէն էջի համար առանձին՝ առաջինը՝ երկրորդը՝ եւ այլն. «Ա (¹/₆)» նշանակում է իմք ձեռագրի էջի (այս դէպքում՝ 2րդ, աւելի ճիշդ՝ 1ր) առաջին սիւնակի 6րդ պող. միակ ձեռագրի էջի սիւնակի ու պողի այսպիսի՝ «(¹/₆), երբեմն էլ՝ (¹/_{8,90})» նշումները լիովին աւելորդ են. եթէ սա ապագայ ստուգումների դիտարկման համար է, ապա մեծադիր եւ խոշորագիր այս ձեռագրի մի էջում կայ միջին հաշուով 1100 փառ, որ նշանակում է՝ այսպէղ բառ գրնելը վայրկեանների հարց է: Մինչեւ վերջերս մի օրինակով արուող հրապարակութիւնների (յապկապէս՝ յիշարակարանների հատորներ եւ ձեռագրացուցակներ) մէջ ձեռագրի էջահամարը նշում էին այսպէս՝ «|| (19p)» (մենք նախընտրում ենք՝ «|19p|»), իսկ Քննականի մէջ սրա համար օգտագործուել է՝ [], որոնց մէջ սովորաբար առնում են ջնջուած եւ անթթեանելի բառերը, իսկ այսպիսիների՝ < > մէջ առնում են վրիպմամբ կրկնուած աւելորդաբանութիւնները: «Բացթողումները» ո՛չ միայն Դանիէլը, այլեւ միջնադարի մեր բոլոր գրիչները «բազմակերպով» չեն նշել (սա նոր ժամանակների հրապարակչական եղանակ է), այլ սոսկ պակասի փողը բաց են թողել: Կրկին քաղենք Քննականից. «Ձեռագիրը ունի երկու համարակալութիւն. մէկը (վերին դաշտի մէջտեղում), հաւանօրէն նախնականը, արուած է ըստ թերթերի (1, 1ա, 2, 2ա, 3, 3ա, եւ այլն), երկրորդը՝ ըստ էջերի (1, 2, 3 եւ այլն): Սոյն հրապարակութիւնում մենք գերադասեցինք երկրորդը, քանի որ այն պահպանուել է աւելի լաւ» (էջ ԺԱ.): Նախ ճշտենք, որ այսպէղ եւ գրքում ամէնուր առկայ «դաշտ»ը ռուսերէն փՏալ բառն է, որը պէտք է հասկանանք հայերէնի «գոտանգ(ք)» ձեւով, ապա պարզաբանենք, որ ձեռագիրն ունի մանուշակագոյն թանաքով արուած իին էջակալում (1-651), բայց քանի որ բոլոր ձեռագրական հաստատարութիւններում նոր ստացուած ձեռագրերը թերթակալում են, ուստի մնացեալ բոլոր ձեռագրերի նման ունի նաեւ Մարենադարանում ստացած մարփիքով արուած նոր եւ ճշգրիտ թերթակալում 1-325, որ պէտք է կիրառուէր 1ա, 5բ... 325բ ձեւով, մինչդեռ, ընդունուածին հակառակ, քննականի մէջ գործածուել է իին եւ սխալով (647րդ համարը չկայ) էջակալումը: Այս ամէնը «արեքնիկական մանրութիւն» է, բայց մեծապէս կարեւոր է բնագրական որեւէ, առաւել եւս՝ «քննական» հրապարակութեան դիւրեղակալութեան համար:

գիրներն ունեցել են առնուազն երկու ձեռագիր. բերում ենք նախ գլխաբառերը, ապա՝ Արծրունուց առած վկայությունները, վերջում՝ հատորահամարը եւ էջահամարը.

ԱՊԻՀԱՐԿԵՄ * Վատությունք քաջաց ապիհարկեալք ոչ գրեցաւ ի մատենագրաց անտի: Եւ պահարակելով (ա՛յլ ձ. պախարակելով) զմոլար աւրէնսգիրն, եւ առ ոտն հարկանելով զխոստացեալ պարգեւան. Արծր. Ա. 3: Գ. 5 (Ա. էջ 276*).

ԶԱՆԳԱԿԵՄ * Բարձրավիզ խրոխտանացն զրահս, եւ ոտնատորոփ փռնկալոյն մանակս զանգակեալս. Արծր. Գ. 2. այլ ձ. զանգեալս (Ա. էջ 712*).

ԶԵՐԻԿՈՒԹԻԻՆ * Խոտորել ի գաղտնիս զոգի սրբոյն զգրահեալն հոգւոյն սրբոյ գերեկութեամբ. Արծր. Գ. 2. այլ ձ. վերիկութեամբ (Ա. էջ 732*).

ԶԻՆԶՊԻՏԿԷՆ * Մերժեալք ի տէրութենէն իւրեանց... կէին անկարգաբար զինչպիտէն. Արծր. Ա. 8. (այլ ձ. զինչպիտակեն) (Ա. էջ 736*).

ՈՐՄԱՓԱԿ * Զքաղաքն որմափակաւք պարսպեն. Արծր. Բ. 1. (ա՛յլ ձ. որմափակեն պարսպաւք) (Բ. էջ 532*).

ՎԱՆԳԻԻՆ * Հնչմունք եղջերաց, վանգիւնք սրնգաց եւ հեշտուր քնարաց. Արծր. Ե. 13. (ա՛յլ ձ. վանգիւք) (Բ. էջ 782*).

«ԱՌՀԵԹԵԼ. – այսպէս գրի ի կրկին օրինակս Արծր. Գ. 2. Տե՛ս ԱՌԽԵԹԵԼ» (ՆՀԲ, Բ., էջ 1045*).

«ԹԱՆԶՐԱՀՈՄ. ա. Հոծեալ թանձրութեամբ, խիտ. * Ամպ թանձրահոծ իբրեւ զթաղւմեալ՝ բալածեւ սպիտակափայ յոյժ. Արծր. Ա. 3. (գրի թանձրախոծ ի կրկին ձձ.)» (Բ, էջ 1055*):

Նշանաւոր «Նախնիք» գործից²⁶ քաղուած եւ Քննականում արձանագրուած են Նորայր Բիւզանդացու սրբագրութեան առաջարկներ. մի փոքր աւելի ուշագիր լինելու գէպքում անհնար էր չնկատելը, որ Նորայրը սրբագրել է ո՛չ թէ միայն առկայ երկու տպագիրները, այլեւ՝ Նոր հայկազեանի սխալ ձեւերը. այսպէս՝ «ոգեգուարճ իմաստութեամբ». Թ. Արծր. Ա. տպ. 248, Բ. տպ. 221. օրինակն Նոր հայկգ. ունի առողիավարճ, զոր ուղղէ Առողավարժ եւ ասէ. «գրածն՝ առողիավարճ. որ լինի եւ առողգազուարճ». «Գրիգոր որդի Վասակայ առողավարժ իմաստութեամբ առլցեալ», իսկ տպ. «Գրիգոր որդի Վասակայ, եւ սա նմանապէս ոգեգուարճ իմաստութեամբ առլցեալ»²⁷:

26 Նորայր Ն. *Քիզանդացի*, Նախնիք, Հրապարակութեան պարասպրեց Մարտիրոս Միմասեանը. ի յիշարակ Տիկին Սեդմա Յակոբսոն Նորայրի, Ժնև, 1996 (574 էջ): Բազմավաստակ բանասէր Մ. Միմասեանի կազմած «Սրբագրուած կամ վկայակոչուած գրական երկերի ցանկ»ում (էջ 477-501) առանձին վրիպումներ կան, ուստի ճշգրիտ լինելու համար հարկ է ամեն առանձին բնագրի համար փառ առ փառ կարդալ գրքի 476 մեծադիր մանրագիր էջը, որ փաժանելի եւ անհնար է: Այդու այսպէս դնում ենք Արծրունու յիշարակումների էջահամարները, մեր ճշգրտումներով. 6, 9, 11, 12 13, 15, 16, 29, 30, 35, 37, 38, 44, 45, 47-49, 59, 61, 68, 70-72, 75-77, 78, 81, 85, 86, 89, 91, 92, 122, 124, 127, 133, 139, 147, 150, 151, 154-156, 161, 164, 166, 168, 170-173, 175, 176, 182-185, 190-193, 195, 197, 198, 210, 217, 221, 223, 230, 231, 237, 243, 244, 247, 249-250, 259, 261-263, 267, 268, 269, 270-272, 277, 283, 284, 287, 292, 309, 317, 318, 326, 328, 329, 332, 333, 334, 336-338, 340, 342-344, 346, 348, 354, 357, 360, 362, 363, 365, 366, 368, 369, 370, 372, 381, 385, 388, 391, 394, 396-402, 406-408, 413, 418, 422, 426, 429, 434, 436, 437, 438, 441, 450, 452, 459, 462, 469-472, 475:

27 Նախնիք, էջ 71. փոխ նաեւ էջ 30՝ «սխալ գրէ Նոր հայկգ. հեպագոյիցս (ուղիղ է՝ հեպագայիցս), էջ 164՝ «Անկարգաբար փ. անարգաբար. «Կէին անարգաբար զինչպիտէն». Թ. Արծր. Ա. փպ. 45, Բ. փպ. 43, իսկ հայկգ. անկարգաբար ի ձինչպիտէն»: ՆՀԲի ձեւերի սրբագրումներ են նաեւ էջ 369. ծաղակ] ծաղուկ, էջ 11 պարսպաուրս:

* * *

Այս իրողությունները նկատելուց յետոյ պարզեցինք, որ, հնագույնից բացի, գոյություն ունի Արծրունեաց տան պատմության ամբողջական եւս 7 օրինակ. հինգը՝ Վենետիկում²⁸, մէկը՝ Երուսաղէմում, մէկը՝ Արմաշում (այժմ՝ Կորսուած), ընդամենը՝ ութ ձեռագիր: Նկարագրությունները քննելով պարզեցինք, որ սրանցից գոնէ երկուսը ծագման կամ ձեռագրական աւանդոյթի տեսանկիւնից յայտնի հնագույն օրինակից չեն բխում, այսինքն՝ օրինակուած են այլ գաղափարներից: Այսուհանդերձ, նորայայտ ձեռագրերով աղբիւրիս բնագրական պակասների (չգրուած տողեր՝ Արծր. Ա. դ.) եւ անկումների (թերիներ՝ Արծր. Ա. է., Գ. բ., ե. եւ իթ., Անանունի Պատմութեան սկիզբ եւ վերջ, դ. գլխի պակաս) խնդիրները չեն լուծւում, նրանց բերած նորոյթը բառային ընթերցումները եւ բնագրական նոյնպիսի ճշգրտումներն են:

Յայտնի է, որ միջնադարեան որեւէ երկի պահպանուած ձեռագիր օրինակների քանակը նրա գործածականութեան (ընթերցումութեան, պահանջարկի) յայտարար կամ նշանակ է²⁹: Ըստ այսմ՝ Աղթամարում գրուած եղակի ձեռագրով պահպանուած լինելու անհիմն գիտելիքն առաջացրել էր այն թիւը տպաւորութիւնը, թէ այս Պատմութիւնը Վասպուրականի, անգամ՝ Աղթամար կղզու սահմաններից դուրս չի եկել³⁰, այսինքն՝ լայն հրապարակում եւ ընթերցողական նոյնպիսի շրջանակներ չի ունեցել: Ուստի եօթ նոր օրինակի յայտնաբերումը ցոյց է տալիս, որ միջնադարում այն շատ աւելի գործածական է եղել, քան կարծւում էր մինչեւ այժմ. սրանց հետ պարտաւոր ենք յիշել նաեւ առաջին տպագրում գործածուած «երկու յետնագիր օրինակը»³¹, որոնցով հանդերձ Արծրունեաց պատմութեան յայտնի ձեռագրերի քանակը հասնում է տասի, որ արդէն փոքր թիւ է: Այս փաստը պակաս կարաւոր չենք համարում, քան՝ բնագրի բառական ճշգրտումների եւ ոճական պատկերի վերականգնման հնարաւորութիւնն է, որ ստանում ենք նոյն նորայայտ ձեռագրերի շնորհիւ:

Այժմ ժամանակագրական կարգով ներկայացնենք եւ բնորոշենք աղբիւրիս ձեռագրերը³¹.

Բ. ՁԵՌԱԳՐԵՐԸ^{32*} - 1. (Ա) - Երեւանի Հ^ր 10451. Թովմա Արծրունի եւ Անանուն, Պատմութիւն տանն Արծրունեաց, 1303 թ., Աղթամարի Ս. Խաչ, գրիչ՝ Դանիէլ կրօնաւոր, մեկենաս՝ Զաքարիա Ա. կթղ. Աղթամարցի, ստացող՝ Ստեփանոս Օրբէլեան, արքեպիսկոպոս

28 Շուրով կրեւները, որ բառարանագիտերի ձեռքին եղել են սրանցից երկուսը, անելին՝ այդ երկուսից մէկի պատճենը Մարտինադարանում ունեին դեռեւս 1988 թ.:

29 Սա, անշուշտ, յարաբերական է, որովհետեւ, ինչպէս գիտենք, աննպաստ պայմանների պայմանաւում ձեռագրերի փչացման եւ ոչնչացման դէպքերը բաական շատ են եղել:

30 Թէւ գիտենք, որ ԺԳ-ԺԴ. դդ. սահմանագծում Սյունիքում յայտնի էր նրա գոյութիւն ունենալը, որովհետեւ այս ձեռագիրը գրուել էր Սյուփանոս Օրբէլեանին ուղարկելու համար (յայտնի է նաեւ, որ նրա ձեռքը չի հասել):

31 Տարբեր ձեռագրեցուցակներից քաղել ենք Արծրունուն եւ նրա երկին վերաբերող վաւերական կամ երկրայելի յիշարարկութիւններ, որոնց քննութիւնն անելու ենք այլ աղբիւրով:

32 *Յօդուածիս այս մասի համառոտութիւնը որպէս գնկուցում ներկայացրել ենք Մաշտոցեան Մարտինադարանի հետազոտական հաստատութիւն դառնալու յիսնամեակին նուիրուած միջազգային գիտաժողովում (20 Հոկտ. 2009 թ.):

Սիւնեաց³³: Կաշեկազմ, 325 թերթ³⁴, պրակ՝ Ա-ԻԼx12 (Ա՝ 9¹⁻⁹, ԻԷ՝ 10³¹⁰⁻³¹⁹, ԻԸ՝ 6³²⁰⁻³²⁵)³⁵, թուղթ, 33x24,7. երկսիւն (24x16,5), բոլորգիր (5ա՝ խոշոր երկաթագիր 5 տող, մէջընդմէջ՝ 3 տողը կարմիր, 2ը՝ սև), տող՝ 21 (թ. 324-5՝ 28 տող)³⁶: Յարդարանք. կիսախորան՝ 5ա, ճակատագարգ՝ 1ա, վերջագարգ՝ 309ա, լուսանցագարգ՝ 5ա, խորագրերը՝ կարմիր³⁷:

Սա առկայ բոլոր տպագիրների հիմքն է, ուստի պարտաւոր ենք մանրամասնել: Ձեռագրի ամբողջականութեան խնդիրը պարզելի է նրա պրակահաշուով, ուստի եւ նախ՝ ենթադրելի է, որ առաջին պրակը եւս, ներկայիս 9ի փոխարէն, սկզբնապէս 12 թերթ է ունեցել, այսինքն՝ այժմ պահասող առաջին 3 թերթը հետագայ հնարաւոր լրացումների համար գրիչը թողել է չգրուած (պարապ), հետագայում ինչ - որ մէկը հանել եւ օգտագործել է դրանք, ԻԷ. պրակը սկզբից իսկ 10 թերթ (310-319) է ունեցել, որովհետեւ 308-9 եւ 319-20 թերթերի միջեւ բնագրական պակաս չկայ, վերջին՝ ԻԸ. պրակը, ներկայիս 6ի փոխարէն, սկզբում կարող է ունեցած լինել 10 կամ 12 թերթ (վերջին 2ը կամ 4ը չգրուած), իսկ 1852ին անպայման ունեցել է գոնէ 8 թերթ. այսինքն՝ դրանից յետոյ ձեռագրիս վերջից ընկել է առնուազն 2 թերթ³⁸, որոնց բովանդակութիւնը՝ վերջի յիշատակարանի երկրորդ կէտը, պահպանուած է միայն առաջին երկու տպագրով:

Արձանագրելի է նաեւ, որ ձեռագրի գաղափար օրինակի պրակները խառնուած են եղել, Դանիէլ գրիչը չնկատելով՝ նոյն խառն կարգով օրինակել է, յետոյ զգացել է եւ իր ընթերցողին չորիցս (յիշ. 4, 6-7) զգուշացրել դրա մասին, մի անգամ էլ զգուշացրել է սրբագ-

33 Նոյն 1303 թ մահացել է, այդ պատճառով ձեռագիրը մնացել է Աղթամարում:

34 Նույն, երեւի առաջին պապգիրը պատրաստելիս, էջակալուել է 1-651. այժմ ձեռագրի մէջ 647րդ էջ չկայ, որովհետեւ այն մասն է եղել այլ ձեռագրի՝ նոյն ԺԴ. դ. գրուած վասպուրականեան Անարարանի մի թերթ (26x19 սմ)՝ վրան կարկապուած երկրորդ թերթի մի կտոր, ուստի Մարենադարանում այդ էջ-թերթն առանձնացուել է եւ գրանցուել որպէս Պապարիկ Ն⁶⁶ 1931, որ երկթերթ է (կարկապուած մասն-թերթն անջատուել է) եւ ունի հետեւեալ մանրանկարները. 1ա -Քրիստոսի ծնունդը, 1բ -Երկրպագութիւն մոգուց, 2ա -Ընծայումն (Քառասնօրեայ զարուարն ի փաճար), 2բ -Մկրտութիւն:

35 Ա՝¹⁻⁹, Բ՝¹⁰⁻²¹, Գ՝²²⁻³³, Դ՝³⁴⁻⁴⁵, Ե՝⁴⁶⁻⁵⁷, Ջ՝⁵⁸⁻⁶⁹, Զ՝⁷⁰⁻⁸¹, Ը՝⁸²⁻⁹³, Թ՝⁹⁴⁻¹⁰⁵, Ժ՝¹⁰⁶⁻¹¹⁷, ԺԱ՝¹⁰⁸⁻¹²⁹, ԺԲ՝¹³⁰⁻¹⁴¹, ԺԳ՝¹⁴²⁻¹⁵³, ԺԴ՝¹⁵⁴⁻¹⁶⁵, ԺԵ՝¹⁶⁶⁻¹⁷⁷, ԺԶ՝¹⁷⁸⁻¹⁸⁹, ԺԷ՝¹⁹⁰⁻²⁰¹, ԺԸ՝²⁰²⁻²¹³, ԺԹ՝²¹⁴⁻²²⁵, Ի՝²²⁶⁻²³⁷, ԻԱ՝²³⁸⁻²⁴⁹, ԻԲ՝²⁵⁰⁻²⁶¹, ԻԳ՝²⁶²⁻²⁷³, ԻԴ՝²⁷⁴⁻²⁸⁵, ԻԵ՝²⁸⁶⁻²⁹⁷, ԻԶ՝²⁹⁸⁻³⁰⁹, ԻԷ՝³¹⁰⁻³¹⁹, ԻԸ՝³²⁰⁻³²⁵.

36 Արարաբին այս յարկանիշները (թերթի մեծ չափս, երկսիւն գրութիւն, փողաքանակ եւ այլն) բնորոշ են Ժ. դ. մեր պահպանուած անարարաններին. այս ժամանակ գրանիւթ մագաղաթը հասար ու կոպիւր էր, այդ պատճառով անարարանների բնագիրը հնարաւոր էր փեղատրել մօտաւորապէս 33x25 սմ չափսի, երկսիւն գրութեամբ 250-300 թերթ ունեցող մի կազմի մէջ, որ նաեւ առօրեայ գործածութեան դիւրութիւն ունէր: Այս նմանութեան հիման վրայ անհաւանական չէ ենթադրել, թէ Դանիէլ գրիչն աշխատել է իր օրինակութիւնը պատրաստել հիմք օրինակի նմանողութեամբ, որ գուցէ գրուած է եղել հեղինակին մօտ ժամանակներում եւ գուցէ օրինակուած է եղել հեղինակի իսկ՝ պակասներով գրուած որեւէ օրինակից, որ հետագայում սրացել է Անանուի շարունակութիւնը եւլն: Ի դէպ, Խորենացու Պատմութեան հնագոյն օրինակը՝ ՄՄ Ն⁶⁶ 2865 Պատմագիրքը (ունի նաեւ՝ Ասողիկ, Լասարիվերցի) նոյնպէս հին գաղափար է ունեցել, որովհետեւ չափսը ճիշդ Արծրունու մեր օրինակինն է՝ 33,5x24,7 է. ըստ Նմուր. ցուցակ, Ա., էջ 891 թուագրուած է ԺԴ. դ., բայց վարահաբար ԺԳ. դարի է:

37 Ձեռագրի բնագրային հրապարակութեան համար անբաւարար մի նկարագրութիւն կայ նաեւ -Քննականում (էջ ԺԱ.), սակայն, բարեբախտաբար, ունենք Մարենադարան բերուելուց մի փարի առաջ արուած նրա մի անփայ նկարագրութիւնը. փեն **Գէորգ Բանդուրճեան**, Ընդարձակ ցուցակ ձեռագրաց Օրթագիտի Ս. Ապուածածին եկեղեցու, Կ. Պոլիս, 1968.- Մաշտոցեան Մարենադարան, Անփայ ձեռագրացցուցակ Ն⁶⁶ 173, էջ 80-90 (յիշարակելու ենք Գ. Բ. ձեռով): Մրա շնորհիւ գիտենք, որ ձեռագիրն այսօր այնպիսին է, ինչպէս էր 1885 եւ 1968 թթ.:

38 Էջում 28 փող ունեցող 324-5 թերթերի շարադրանքի նիշերի քանակը (առանց կէտադրութեան) 4199 է, իսկ փպագրով պահպանուած շարունակութեանը՝ 3093: Սա շատ ցաւալի կորուստ է, որովհետեւ վերջի յիշարակարանների պահպանուած մասի (թ. 321-5) համեմատութիւնը ցոյց փուց, որ առաջին հրապարակիչներն արել են սրանց հարիւրի հասնող անհարկի «սրբագրութիւններ», որոնք նոյնութեամբ հասել են մինչեւ -Քննական:

րողը (յիշ. 32): Այս պատճառով ձեռագիրս պէտք է կարգաւ հետեւեալ կարգով՝ 1ա-37բ¹, 49բ-109ա¹, 38բ-49ա, 109ա²-325բ³⁹:

Ինչ- որ ժամանակ հանդիպակաց որոշ էջեր խոնավութեան հետեւանքով կպել են իրար, յետոյ անյայտ մէկը կոպտօրէն անջատել է եւ աւելի կամ պակաս չափով բնագիրը վնասել՝ դարձրել անընթեռնելի. այդ էջերն են՝ 20բ-21ա/40-41, 32բ-3ա/64-5, 65բ-6ա/130-1, 66բ-7ա/132-3, 67բ-8ա/134-5: Սրանց մասին 1968ին գրուել է. «Հանգամանք՝ գոհացուցիչ. էջ 130, 132, 133 եւ մասնաւոր 134, 135 իրար փակած ըլլալով եւ վերջէն զատած ըլլալով, գիրերը մեծ մասամբ խաթարուած» (Գ. Բ. էջ 80): Մտածում էինք, որ այս բարբարոսութիւնը եղել է 1852ից, այսինքն՝ բնագրի տպագրութիւնից յետոյ, բայց յետոյ տեսանք, որ ձեռագիրն այդ վիճակում է եղել 1841ից առաջ (տե՛ս ստորեւ՝ Դ՝. 7 ձեռագրի նկարագրութիւնը), իսկ սա նշանակում է, որ առկայ տպագիրների մէջ այս էջերի շարադրանքը վերականգնուել է «յետնագիր» օրինակների հիման վրայ: Մեր ներկայ խնդրի համար սա կարեւոր պարզաբանում է, որովհետեւ նորայայտ Բ եւ Գ (տե՛ս) ձեռագրերի հիման վրայ բնագրի այս էջերի մասերն այժմ ճշգրտում են առաւել վստահօրէն:

Աննկատ մնացած մի կարեւոր հանգամանք եւս. գրուելուց երեւի անմիջապէս յետոյ փոքր չափով գրչի⁴⁰, աւելի զգալի չափով՝ հաւանաբար նրա միաբանակից մի ուրիշի ձեռքով ձեռագիրը (բնագիրը) սրբագրուել է. օրինակ՝ գրիչը գրել է «սերեա», սրբագրիչը՝ դարձրել է «եւսերեա» (6ա), «նիկան»՝ «նիկանովր», «Պրտոմեա»՝ «Պրտոմեա» (54բ), «յաղէն»՝ «յաղեղն» (60բ), «Մաշտոցի»՝ «Մեսրոպայ» (89ա), «գյիշատարան»՝ «գյիշատակարան» (111ա) եւ այլն: Յիշենք՝ Դանիէլ գրիչը գրել է. «յերես անկեալ աղաչեմ զբարի ընթերցողսդ եւ անմեղագրութիւն խնդրեմ վասն սխալանաց գրոցս, եթէ աւելի կամ պակաս գտանիցի ի սմա՝ եթէ՛ կէտ, եթէ՛ տուն եւ եթէ՛ ստոր եւ եթէ՛ յայլ ինչ բառ ի իմ կամ ի Հոյ. գի գիտնականքն քաջ գիտեն, որ ի հին գրեանք այսպիսեացս ոչ ինչ փոյթ է արարած. եւ ես անհմուտ գոյ սոցա՝ զոր լսեալ էաք յեկեղեցական գրոց ի բառիցս յայսցանէ՝ զնոյն գրեցաք, եւ զոր արտաբոյ սոցա էր՝ ոչ գիտելով թէ ո՛րպէս էր» (323աբ)⁴¹: Եւ ահա, սրբագրիչը «լուծել» է հիմանկանում հէնց այս՝ իմէով թէ Հոյով գրելու խնդիրը. գրչութեան սեւ թանաքից յստակ տարբերութիւն գեղինի մօտեցող գունատ թանաքով «խեփտաղաց» դարձրել է «հեփտաղաց», «շախրիքն»՝ «շահրիքն» (28ա), «Հրամի»՝ «Խրամի» (51ա), «գրախլ»՝ «գրահլ» (97բ), «Բախղ Շախաստան»՝ «Բահղ Շահաստան» եւ գրչի «Բուհա» անուան՝ «Բուխա» յաճախագէտ ուղղումները (128ա, 133բ եւ այլն)⁴²:

Շատ ուշագրաւ է, որ առաջին հրատարակչի ձեռքով արուել է ձեռագրի ո՛չ միայն 1-651 էջակալումը, այլեւ՝ շղագրով գրուած որոշ սրբագրութիւններ, որոնք միայն այս ձեռագրի լուսանցներում են եւ տպագիրներում (առաջինից անցել են յաջորդներին). «անդի

39 Միսալ փնտրողուած 12 թերթերը (38-49) ձեռագրի առանձին պրակ չեն, 28-45ը մասն են Դ. պրակի, 46-49ը՝ Ե.ի. սրանց պարունակածն առանձին փերք է եղել մեր ձեռագրի հիմք (գաղափար) օրինակի մէջ. ուրեմն՝ կարելի է գրեթէ ճշգրիտ ենթադրել, որ փնտրողուած պրակով այդ մայր օրինակը եւս եղել է մեր հնագոյն ձեռագրի դիրքի՝ մօտ 33x25 սմ:

40 Այս սրբագրութիւնները մեր համեմատութիւնների մէջ միշտ ունեն «գրչի» բացարարութիւնը:

41 Վմնք. Արծրունի, 1852, էջ 361, Արծրունի, 1887, էջ 320:

42 321աբ/641-2 երկու էջը (Պարամութեան յաւելումի աւարտը, որ Ալուզ իշխանի արձակ-ուրանատը գովքն է, եւ գրչի գլխատը յիշարակարանի սկիզբը) գրուած է սրբագրչի թանաքին նմանուող գունաւոր մելանով, բայց վարակի չենք թէ սա սրբագրողի գրածն է, հնարատը է՝ փոխուել է Դ-անիէլ գրչի թանաքը:

եւ անգի»՝ Հրտ-չի⁴³ «անտի եւ անտ» (6ա), «յորոց»՝ Հրտ-չի «այրն յորոց» (6բ), «ընդանե-գոյնս»՝ Հրտ-չի «ընտանեգոյնս», «ընքեամբ»՝ Հրտ-չի «իքեամբ», «անգի»՝ Հրտ-չի «ան-տի», «պատճառել»՝ Հրտ-չի «պատճառելով» (11բ), «յընքենէ»՝ Հրտ-չի «իքենէ» (12ա), «չնչականաց»՝ Հրտ-չի «չնչականաց» (12բ) եւ այլն:

Ձեռագրիս վերջի երկու յիշատակարանները տպագրուել են բոլոր հրատարակութիւն-ների մէջ եւ ընկալւում են որպէս մի տեսակ՝ Պատմութեան տրամաբանական մաս-աւարտ, մինչդեռ անտեսուած են յընթացս շարագրանքի գրչի գրած յիշատակագրութիւնները, որոնք մեծ մասամբ բնագրի եւ նրա գաղափար օրինակի կատարեալ ընկալման համար կա-րեւոր են, նաեւ՝ հետագայ յիշատակագրութիւնները, որոնք գերազանցապէս վերաբերում են ձեռագրի (բնագրի) գործածութեանը կամ հետագայ կեանքին⁴⁴: Այս ամէնը տե՛ս յօդո-ւածին Ա. Յաւելուածում, որի կարգային համարների յիշատակումով այստեղ անում ենք նրանց ընդհանուր տեսութիւնը:

Հիմք օրինակի պահանքների ծանուցումներ են յիշ. 1-4 (Ա. դպր. գլխ. դ-), 23 (Թովմայի Պատմ. վերջը եւ Անանունի սկիզբը), 28-29 (Անանունի ԺԲ. գլխի թերին). 38-49 թերթերը ճիշտ տեղում կարգադրու են վերաբերող ցուցումներ են յիշ. 4, 6-7, 13, 32 (սրբագրողի): Գրչի մնացեալ յիշատակագրութիւնները գրուած են մեծ մասամբ Պատմութեան գլուխների վեր-ջերում եւ գերազանցապէս յիշատակուելու աղերսներ են. մէկի մէջ (8) նշում է գրչութեան տեղ եւ թուական (Աղթամար, 1303 թ.), երեքում (10-11, 21) նոյն Աղթամարը եւ ձեռագրի պատուիրատուներին (Ջաքարիա կաթողիկոս եւ նրա եղբայր Ամիր Գօրգի), 15րդում նոյն Աղթամարի, նոյն 1303ի եւ պատուիրատուների հետ միասին ժամանակի «աշխարհակալ» Ղազան խանի անունը. միով բանիւ՝ այս բոլորը լրացնում-հաստատում են գլխաւոր յիշա-տակարանի տեղեկութիւնները:

Շատ աւելի ուշագրաւ են հետագայ յիշատակագրութիւնները, որոնք պարզում են աղբիւրիս հնագոյն այս օրինակի հետագայ կենցաղավարութիւնը. 33րդը հաղորդում է 1387 թ. Լանկ թամուրի կողմից Վանի առման մասին. այնուհետեւ ունենք ԺԶ. դ. անանուն մի գրառում (յիշ. 34), ապա 1770 թ. ոմն Բարսեղ գնացել է Աղթամար եւ Թումա կաթո-ղիկոսից «Թումայ պատմագիրը» խնդրել եւ տարել է Վան, ուր «ընդ հովանեաւ Սուրբ առաքելուն Պետրոսի կարգացիք, փափաքներս լրցաւ» (յիշ. 35): Նոյն թուականին Մոկացի Սամուէլն արել է պատմական մի զէպքի գրառում (յիշ. 36), 1788 թ. բնագրիս առնչուել են Տարօնի Ս. Կարապետի վանքի միաբաններ Յարութիւն եւ Նաչատուր վարդապետները (յիշ. 37. եղծուած է, առնչութեան բնոյթը հասկանալն անհնար է), յետոյ ԺԸ. դ. անորոշ բնոյթի

43 Մեր համեմատութիւնների մէջ այս՝ «Խրպ-չի» բնորոշումով միշտ նկատի ունենք 1852ի փապգիրը պատրաս-տողին:

44 Քննականում ասուած է. «Ձեռագրում կան բազմաթիւ լուսանցագրեր, որոնց գերակշռող մասը պարկանում է Դանիէլին, որոշ մասն էլ՝ այլ անձանց գրչին: Դրանցից մի քանիսը, որ բնորոշում են գաղափար-ձեռագրի վիճակը մէջ են բերում փարբնթերցումների բաժնում». փողափակային-ցրիւ եղանակով փայտած յիշատակագրութիւն-ները (այսպէս իմա՝ «լուսանցագրեր») ձեռագրի մասին յստակ պատկերացում չեն փալիս: Շարունակութիւնն այս է. «Լուսանցագրեր կան էջ՝ 14, 15, 19, 20, 68, 69, 74, 80, 122, 178, 185, 217, 282, 329, 332, 333, 347, 398, 431, 481, 486, 492, 528/529, 565, 585: Մտորել ներկայացնում ենք դրանցից մի քանիսը» (էջ ԺԶ.). ապա շար անկանոն, զուր ձեռագրի էջերի կարգով (խառն՝ գրչի եւ հետագայ), յաճախադէպ սխալ ընթերցումներով եւ առանց մեկնաբանու-թիւնների հրապարակուած են մեր յաւելուածի Ն^թ 5, 33, 11, 38, 15 (սրան նման է համարում 21ը), 34, 41, 39, 40, 35, 26 միատրերը (տե՛ս Քննական, էջ ԺԶ-ԺԸ.):

գրառում են արել տիրացու Կարապետը եւ Գրիգորը (յիշ. 38), նոյն դարում ոմն Վարդան 1770 թ. Վան տարուած եւ այնտեղ «կորուսայլ» պատմագիրքը վերագարձրել է Աղթամար (յիշ. 39), նոյն ժԸ. դարում մէկը վրացատառ մակագրութիւններ է արել (43): Ապա կայ Աղթամարին վերաբերող՝ կրկին եղծուած, պատմական բնոյթի 1820 թ., բովանդակութիւնն անորոշ մնացող (յիշ. 40) եւ 1838 վերաբերող պատմական յստակ մի այլ գրառում (յիշ. 41)», «Արութիւն» անունով մէկի կնքագրողը (42) եւ Միջագիւղի Ս. Աստուածածին եկեղեցում 1885 եւ 1968 թթ. արուած գրառումները (44-48). վերջիններս ցոյց են տալիս, որ ձեռագիրն այսօր պահպանուել է այնպէս, ինչպէս կար 1885ին:

Առանձին կարեւորութիւն ունեն գրչափորձ-լուսանցագրութիւնները. ընդհանրապէս՝ գրիչն իր բթացած գործիք-գրիչը սրում եւ փորձում էր առաւել յաճախ իր օրինակութեան հիմք-գաղափար օրինակի չգրուած էջերում կամ լուսանցներում՝ այբուբենի տառերի շարքը գծելով կամ կապակից թէ անկապակից արտայայտութիւններ գրելով. մեր ձեռագրում տեսնում ենք, որ գրչութեանը յաջորդած բոլոր դարերի ընթացքում՝ ընդհուպ մինչեւ աղբիւրիս հրատարակութիւնը, արուել են զանազան լուսանցային գրառումներ ու գրչափորձեր (49-53), որոնք այս ձեռագրի ընթերցման կամ նրանից արուած ընդօրինակումների յայտարարներ են:

Ամփոփենք. Արծրունեաց տան պատմութեան պահպանուած այս հնագոյն օրինակը Աղթամարում, տեւական որոշ ժամանակ նաեւ Վանում, ապա Պոլսում եղել է մշտական գործածութեան մէջ⁴⁵: Աւելին՝ ձեռագիրն ունի գրչի, սրբագրողի եւ առաջին հրատարակչի սրբագրութիւններ, որոնց մասին մեր արծրունիագիտութիւնը չի իմացել 1852ից մինչեւ օրս, ցաւալիօրէն՝ նաեւ Քննականում. վերջինիս մէջ վրիպմամբ չեն արձանագրուել նաեւ բուն գրչութեան շատ ձեւեր, որոնց փոխարէն բոլոր տպագիրների մէջ տարբեր՝ իրականում գոյութիւն չունեցող ընթերցումներ են: Եւ ընդհանրապէս՝ տպագիրների «կանոնաւորման» պատճառով Թովմայի լեզուաոճական պատկերը խաթարուել է՝ «մագպուր»ը դարձել է «մագպուր», «գաղաբար»ն առաջարկել են սրբագրել՝ «գաղտաբար» եւ այսպէս շարունակ:

2. (Բ) Մխիթարեան Վենետիկի մատենադարանի ձեռ. Հ^թ 1402/883 (Պատմագիրք Հայոց ժԲ.). ԶԿԴ. ~ 1515 թ., գրիչ՝ Յունան: Կաշեկագմ, 244 թերթ, թուղթ, 24x17,5. երկսիւն (18x6), բոլորգիր, 35 տող, խորագրերն ու սկզբնատառերը կարմիր⁴⁶: Ունի երեք Պատմութիւն՝ Թովմա Արծրունի (5ա-128ա), Վարդան Արեւելցի (133ա-183ա) եւ Ստ. Օրբէլեան (185ա-244բ): Հետաքրքիր է, որ ամէն պատմութիւն ունի առանձին պրակահամարներ⁴⁷, այսուհանգերձ՝ ամբողջ ձեռագիրը կանոնաւոր գրով գրուած է գործի վարպետ մէկ՝ Յու-

45 Միս ձեռագրերին վերաբերող փաստերը շարադրելիս արդէն հանդիպելու ենք այս ձեռագրից արուած ընդօրինակութիւններին:

46 «Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց մարենադարանին Մխիթարեանց ի Վենետիկ», հարոր Զ., Պարմագիրք Հայոց - Կանոնագիրք, Գրիգոր Նարեկացի - Ներսէս Շնորհալի, Ներսէս Լամբրոնացի - Աղօթագիրք, Յօրինեց Ն. Սահակ վ. Ճեմմեմեան Մխիթարեան ուխտէն, Վենետիկ - Ս. Ղազար, 1996, էջ 43-8 (այսուհետեւ՝ Ցուցակ Վենետիկի, Զ.): Հանգուցեալ Փայլակ Անթարեանի խնդրանքով, Վարդան Արեւելցու Պարմութեան պատրաստելիք գիրական բնագրի մէջ օգտագործելու համար, ձեռագրիս պարճէն ստացել ենք 1988 թ. դեկտեմբերի 27ին. Կրնա Մաշտոցեան Մարենադարան, Այլ վայրերի ձեռագրերի ժապաւենների հաւաքածուի Տ^թ 1235: Վենետիկի ձեռագրերի կորորակային համարներից առաջինը (1402) գոյրահամարն է, երկրորդը (883)՝ ցուցակի համարը:

47 Արծրունու մասը, առանց համարների, «Ա-ԺԱx12 (Ա 14, ԺԱ 10), Վարդանի մասը՝ Ա-Եx12 (Ե 4), Օրբէլեանինը՝ Բ-Եx12 (Բ 14, Գ 6, Ե 15):

նան գրչի ձեռքով: Սա երեք տեղ ունի գրչութեան հանգամանքներին վերաբերող լուսանցային յիշատակագրութիւններ⁴⁸, իսկ Վարդանի Պատմութեան վերջին էջում յայտնում է իր անունը՝ «Զգծող սորին մեղօք լցեալս Յունանս յիշեցէ՛ք» (182թ), անմիջապէս յաջորդ էջում պատմում է ԶԿԳ. (1514) եւ «գալ տարի» թուրք-պարսկական պատերազմների մանրամասներ⁴⁹, ուրեմն՝ ձեռագիրը գրուել է 1515 թուականին: Հետագայ ժամանակի յիշատակարաններ հունի, կայ միայն երեւի ԺԸ. դարով թուագրելի ութանկիւն մի կնքագրոշմ. «Ք[ՐԻՍՏՈՍ]Ի Ծ[Ա.]Ռ[Ա.Յ] / ԲՈՒՆԻԱԹ» (5ա, 2 տողով, չափսը՝ 1,2x1,4 սմ)⁵⁰: Սկզբում աւելացուած մի թերթի երկրորդ երեսին կայ հետեւեալը. «Զվիպագիրս զայս ստացայ յատուկ գոյիւք իմով՝ Իսահակեան Յարութիւնս Նոր Զուղայեցի, վասն յիշատակի անձինս իմոյ եւ համայն ազգայնոցս, յամի Տեառն ՌէճՁէ. (1787), Օգոստոսի Ի. (20), Սպահան, ի Նոր Զուղայ» (5բ), սրանից առաջ էլ արդէն Ս. Ղազարում աւելացուած չորս թերթերից վերջինի վրայ Միքայէլ վ. Չամչեանի ձեռքով գրուած է. «Յիշատակ է գիրս պարոն Յարութիւնի Սահակեան ի Նոր Զուղայէ, առաքեալ անտի ընդ ճանապարհն Բասրայու եւ Պաղտատու ի Կոստանդնուպօլիս, եւ անտի հասեալ առ մեզ ի վանս յամի Տեառն 1793. ՌՄԽԲ., ի Յուլիսի 6» (4ա)⁵¹:

Այս յաւելուած թերթերի վրայ կան բաւական արժէքաւոր նշումներ. Մկրտիչ վ. Աւգերեանի ձեռքով մի էջում ընդարձակ (3բ), միւսում՝ համառօտ (4ա) բնորոշուած-գնահատուած է Թովմա Արծրունու Պատմութիւնը, որի մի տարբերակը մեզ յայտնի է Նոր հայկազեանի առաջաբանից⁵², մի այլ էջում (4բ) նոյն կերպ բնորոշել է Օրբէլեանի պատմութեան այս ձեռագրի օրինակը, որ բաւական թերիններ ունի:

Այլ ձեռքով, որ կարելի է վստահօրէն ենթադրել՝ Աւգերեանի բառարանագիր ընկերակիցներից մէկինն է, Արծրունու Պատմութեան կարմրագիր խորագրերը ձեռագրից օրինակելով, առաջին երկու թերթի վրայ (1ա-2բ) գրուել է հետեւեալը. «ՅԱՆԿ. Պատմագիրք վասն Արծրունեաց ազգին, զոր արարեալ Թօմա վարդապետի, աշակերտի ~ Գրուի Ա. երես 5, Բ. վասն Բելայ եւ բարեկացւոցն եւ նոցին առասպելաբանութեանցն... ԺԱ. Յայտարա-

48 Էջ [271] «Ոհ, ոհ, գլովսս կու ցալի, ըսկի աղէկ գրիչ չէ գալ. վայ՛ ինձ Ռ. (1.000) բերան», էջ [313] «Թողութիւն արարէք. օրինակ մէկ թուղթ [պակաս էր]», էջ 415 (աղ. լս.) «Ապրուած, լոր աղօթից իմոց, ունկն դիր բանից բերանոյ իմոյ»:

49 Գլխաւորի դեր ունեցող յիշատակարանն այսպէղ ամբողջութեամբ բերում ենք, որովհետեւ ձեռագրի նկարագրութեան մէջ քաջաբան է որոշ վրէպներով. «Թվին հայոց ԶԿԳ. (1514) սուլտան Սլիմ խոնքաբարն ելաւ ի Սրամբօլայ ԵՃՌ. (500.000) մարդով, որ է Ծ. (50) բիւր, եւ գնաց ի Թարվէզ, ի վերայ շահ Իսմայէլին, որ էր որդի շէխի միոյ, եւ զօրացաւ յոյժ եւ փրեաց բազում ազգաց եւ գաւառաց, ի հիւսիսոյ յարեւելից կողմանէ մինչեւ ի Սմրղանդ, ի յարեւելից հարաւոյ կողմանէ մինչեւ Նրնուզ, ի հարաւոյ յարեւմտից կողմանէ մինչեւ ի Շամաշահր, ի Ուրեմսից հարաւոյ կողմանէ մինչեւ ի Սեբաստիայ: Այս ամենայն երկիրս փրեաց շահ Իսմայիլն եւ անթիւ զօրօք ելաւ դէմ սուլտան Սլիմին ի պարտազմ, եւ կոնցան սասարիկ յոյժ, եւ անկան ի յերկու կողմանէն ՃՌ. (100.000), որ է Ժ. (10) բիւր, եւ ոչ ոք յաղթահարեցաւ: Եւ դարձաւ սուլտան Սլիմն ի քաղի իւր, եւ ի գալ քարին էառ գերդն Կամախայ եւ զբազումս կոյորեաց ի քրիստոնէից եւ անհաւարից: Բայց շահ Իսմայիլն եղեւ հակառակ Մահմեդի եւ կրօնից նորա, եւ էր ընդունող քրիստոնէիցս եւ արինաց մերոց ի փառս Քրիստոսի. ամէն» (183ա):

50 Կապգրով անունը Յուցակ Վենետիկի, Զ., էջ 44՝ կարդացել է «ԲՆԹ Ռ»:

51 Ձեռագրի Ս. Ղազար հասնելու մանրամասները տեսնենք «Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վենետիկ», հար. Դ., Զօրինեց Մ. Սահակ վ. Ճեմճեմեան Մխիթարեան ուխտէն, Վենետիկ - Ս. Ղազար, 1993, էջ ԻԳ., Չամչեանի ջանքերով Ս. Ղազար է հասել 24 ձեռագիր (տես նոյն տեղում, էջ ԻԱ-ԻԵ.), սրանց մեծ մասի արագումը 1770-1775 թթ. Բասրայում նրա հովտական գործունեութեան արդիւնք է:

52 Նկարի ունենալով արժեքաւորութեան համար սրանց կարեւորութիւնը, այս բնորոշումները որպէս Բ. յաւելումս վերադրել ենք յօդուածիս վերջում:

րութիւն կերպագրութեան անձին եւ փառաց մեծի արքային Հայոց Գագկայ [235], ժԲ. Վասն անցիցն անցելոց ընդ Հայս եւ վասն աստուածասէր իշխանին Աբգլ[մա]հհի եւ որդեաց իւրոց. 237»: Նոյն ձեռքով ձեռագրի այս մասը էջակալուած է 1-247 եւ յրնթացս շարագրանքի նշանակուած են գլխահամարներ, որոնք կան նաեւ այս ցանկում. «Յառաջաբանութիւն»ը չի հաշուել, Ա. դպրութեան անխորագիր առաջին հատուածը համարել է Ա. գլուխ եւ այդպէս շարունակաբար⁵³:

Թէեւ ձեռագրին նկարագրութեան հեղինակը՝ մեր հանգուցեալ բարեկամ Հ. Սահակ վ. Ճեմճեմեանը գրել է. «Ձեռագիրս հաւատարիմ կերպով կը հետեւի 1852ին Պոլիս տպագրուած օրինակին. չունի վերջին յաւելուածը՝ էջ 362-7» (նկատի ունի 1303 թ. ձեռագրի յիշատակարանները), սակայն այս գնահատականը վերաբերում է ընդհանրապէս գործի կառուցուածքին եւ, բնականաբար, հիմնուած չէ բնագրական համեմատութեան վրայ, որովհետեւ ձեռագրի ունի բառերի եւ դարձուածների զգալի տարբերութիւններ, որոնք նոյնական են Նոր Հայկազեանում օգտագործուած առաջին օրինակի ձեւերի հետ: Բերենք երկու էական կամ կարեւոր տարբերութիւն.

Առաջինը եւ ակնառու է այն է, որ այստեղ Արծրունեաց պատմութիւնն ունի այլ ձեռքով, նոտրով գրուած խորագիր. «Պատմագիր վասն Արծրունեաց ազգին, զոր արարեալ թոմա վարդապետի՝ աշակերտի//» (5ա). վերջում մի բառ փոխւած է, գլխացի էջում Մխիթարեան անանուն մի միաբան գրել է. «Թէ ո՞ւմ էր աշակերտ ո՛չ գիտեմ, զի անուն վարդապետին աւերեալ կայր՝ որպէս տեսանալ: Յայլում օրինակի խորագիրն այսպիսի կայր գրեալ. «Պատմագիր Արծրունեաց, արարեալ թոմայ վարդապետին» (4բ): Այսպիսով, այս ձեռագրում ունենք պատմութեան երկու խորագիր, որ առաջ՝ հնագոյն կամ միակը համարուած ձեռագրում չունէինք:

Միւսը՝ Բ. դպրութեան Դ. գլխում կայ նշանաւոր կրակի տարուայ՝ 705 թ. մասին յիշատակութիւնը. Վլիթ խալիֆը «պատրանաւք խաբէութեան որսացեալ գնախարարս աշխարհիս Հայոց, արար հրկէզ զամենեան ի քաղաքին Նախճաւան եւ յաւանին Խրամի⁵⁴». տպագիրների մէջ սրան յաջորդում է. «որ է ի ներքոյ Աստապատոյ վանացն, յեզր Երասխայ». այս եւ մեր ներկայացնելիք յաջորդ ձեռագրում վերջին բացատրութիւնը չկայ, որովհետեւ հին օրինակում սա գրուած է որպէս սրբագրողի լուսանցային բացատրութիւն-մեկնաբանութիւն. «Խրամ որ է ի ներքոյ Աստապատոյ վանացն, յեզր Երասխայ» (10451. 47բ): Ճիշտ է, այս կարեւոր սրբագրութիւնը՝ լուսանցագրութեան ճանաչումը եւ բուն շարագրանքից օտարելը հնարաւոր էր նաեւ հնագոյն օրինակը լաւ քննելով, բայց միւս ձեռագրում սրա չլինելն աւելի է աներկբայ դարձում այս ուղղումը:

Այս ձեռագիրն ունի ձեւեր, որոնք նոյնական են Ա-ի ուղղագրական խոտորումների՝ հրատարակիչների արած կանոնաւորումների հետ, նաեւ Ա-ի՝ հրատարակիչների անտեսած կամ սխալ վերարտադրած ընթերցումների փոխարէն ունի ուղիղ ձեւեր, որոնցով աւելի փստահօրէն ենք սրբագրում նախորդների սխալները. ունի նաեւ վրիպումներ ու բացթո-

53 Սրա մնացեալ իրայայտութիւններն արքայապետած են մեր համեմատութիւնների մէջ:

54 Ա հրամի, Ա՛ (գրչի) իրամի. Ա՛ սր. յս. սրբգրոյ ձոքը՝ «Խրամ որ է ի ներքոյ Աստապատոյ վանացն, յեզր Երասխայ». Բ.46բ, Գ.60բ > այս լսնգրք., S¹S²S³S⁴ բնագրի մէջ Խրամի + որ է ի ներքոյ Աստապատոյ վանացն, յեզր Երասխայ:

ղումներ («աւ»ի փոխարէն երբեմն ունի «օ», որ անտեսել ենք): Միով բանիւ, այս ձեռագիրը մեծապէս նպաստում է առկայ հրատարակութիւնների սխալները շտկել-ուղղելուն:

3. (Գ) Մխիթարեան Վեհեօթիկի Հ^ա 291/895. ՌՁՁ. - 1637ից առաջ, Ամի⁶ դ. 176 թերթ (չգրուած՝ 1աբ, 4բ), թուղթ, 28x19,5. երկսիւն (21x6), նոտրգիր, 29 տող, պրակք՝ Ա-ԺԵx12 (Ա, ԺԵ 11), կազմ՝ գեղեցիկ դրոշմանիշ շագանակագոյն կաշի, միջուկը տախտակ, աստառը կանաչ կերպաս. ինկած են երկու փականքները, հանգամանք՝ ցեցակեր, վնասելով նոյն իսկ բնագիրը. խորագիրը եւ սկզբնատառք կարմիր⁵⁵: Գրչութեան յաշատակարան եւ թուական չունի. 1637ին Ստեփաննոս երէց Զուղայեցին Ամիգում սա նուէր է ստացել Յովհ. վրդ. ՈւռՀայեցիից⁵⁶, ըստ այսմ՝ այդ թուականից առաջ գրուել է հաւանաբար նոյն Ամիգում: Ձեռագրիս հետագայ կեանքի մասին նոյնպէս քիչ գիտենք. ունի թոյլ դրոշմուած, անգիր եւ անորոշ պատկերով ութանկիւն կնքադրոշմ (2բ) եւ բովանդակութեան մատիտագիր, անկանոն մի ցանկ, ձեռագրի էջահամարներով (կազմաստառ Բ.), ապա՝ «Տեղեկութիւնք՝ Ընծայեաց տէր Յովհաննէս Խաչիկեան, ի Կալիպոյ Հնդկաց, յամի 1889, ի ձեռն պ. Յովսէփայ Իսքէնտէր»: Ըստ այսմ՝ Ստեփաննոս երէց Զուղայեցին Ամիգից տարել է Նոր Զուղա, ժամանակ անց այնտեղից տարուել է Հնդկաստան, որտեղից եւ 1889ին Յովհ. Խաչիկեանն ուղարկել է Վեհեօթիկ:

Բովանդակում է միայն Արծրունեաց պատմութիւնը (2ա-176բ). «Ձեռագիրս հաւատարիմ կերպով կը հետեւի 1852ին Պոլիս տպագրուած օրինակին. չունի վերջին յաւելումներ՝ էջ 362-7» եւ «կը մնայ կիսատ գրութիւն, գրչին չօրինակելուն պատճառով»⁵⁷, այսինքն՝ կայ սկզբից մինչեւ Թովմայի յիշատակարանի «գերահռչակ եւ սքանչելագործ սուրբ» բառերը (մեր Ա.321բ-ի գրեթէ վերջ)⁵⁸: Սակայն այս դէպքում եւս մեր հանգուցեալ բարեկամի խօսքը վերաբերում է ընդհանրապէս գործի կառուցուածքին եւ կրկին ասուած է առանց բնագրական մանրամասն համեմատութիւն անելու, որովհետեւ այս ձեռագիրը եւս ունի բառաձեւերի զգալի տարբերութիւններ, որոնք յաճախ նոյնանում են Ա օրինակի ձեւերի հետ, յաճախ էլ տարբեր են թէ՛ նրանցից, թէ՛ Բ օրինակի ունեցածներից, որի շնորհիւ ընթերցումների բազմապիստութեան մէջ աւելի ճիշտ կողմնորոշուելու հնարաւորութիւն է ստեղծուած:

4. Երուսաղէմի ձեռ. Հ^ա 148. [ԺԷ. դ.], Թովմայի Արծրունեոյ Պատմութիւն տանն Արծրունեաց. 225 էջ, 32x20x3. հանգամանք՝ լաւ, թուղթ, գրիչ՝ Սահակ, գրութիւն՝ խորագիրները կարմիր, մնացեալը սեւ մելանով, երկսիւն, 37 տող, նոտրագիր կանոնաւոր, պատուագ-

55 Ձեռագիրս Վեհեօթիկում երեւի երկար է մնացել, այդ պարագայով ծայրեծայր ցեցակեր է, շատ վնասուած մասերի լուսանկերում երեւի արդէն Մխիթարեան վանքում մէկը լուսանկերում մաքրելով գրել է կերտած փառերը եւ բառերը:

56 Յիշ. 4ա «Ի թիվն հայոց ՌՁՁ. (1637) եւ՝ Սրբեփանոս երէց Զուղայեցի, որդի Սրբեփանոսի, գնացի ի սուրբ քաղաքն Երուսաղէմ, եւ երկրպագեցի մեծաւ փափաքանօք ամենայն աստուածախոր քրիստոնէական քրեղեացն Բրիսպոսի Աստուծոյ մերոյ: Եւ ի դատեալն եկաք ի Յամիթ եւ հանդիպեցաք մեծ վարդապետին Յովհաննու Ուրեցոյն, եւ նա սիրով ընկալաւ զմեզ եւ զայս Պատմագիրս շնորհեաց մեզ, հանդերձ Բ. փիլոնու. ԱՍտուած զիւր հոգին լուսատրեւ եւ զինքն ընդ ԲԺ.ան վարդապետն դասակից եւ պատկակից արասցէ. ամէն. Հայր մեր: Սա յիշարակ է Յովհաննէս վարդապետին Ուրեցոյն. ով որ ընթեռնու՝ Աստուած ողորմի ասէ, եւ Աստուած իւրն ողորմի: Այս գիրքս քրի Սրբեփանոսին է, պարգեւեալ Յովհաննէս վարդապետէ. ի թիվն ՌՁՁ. (1637, Նախայ Ա.»:

57 Վերը չակերպուած կամ վերապատմուած բոլոր մանրամասները տե՛ս Յուցակ Վեհեօթիկի, Զ., էջ 105-8:

58 Այս եւ 8. Դ. Մխիթ. Վեհեօթիկի Հ^ա 1637/975 ձեռագրերի պարզեցումները Հ. Վահան վ. Օհանեանից շնորհակալութեամբ ստացել ենք 2009 թ. յունիսի 30ին:

րութիւն սակաւ, կաշեկազմ: Բվնդ.՝ էջ 1-3 Ընծայական առ Գրիգոր իշխանն Արծրունեաց, էջ 5-53 Պատմութիւն, Ա. դպրութիւն. ծանօթ. էջ 24-25 ձեռագրին մէջ մէկուկէս սիւնակ բաց թողուած է, անշուշտ օրինակը թերի ըլլալուն, էջ 53բ-219 Դպրութիւն երկրորդ Պատմութեան Հայոց, ծանօթ. էջ 207 գրիչը նոթագրած է. «Այս ճառէս թուղթ է անկեալ, վերջքն չկայ». էջ 219բ-221ա Յիշատակարան Դանիէլ կրօնաւորի 1303 թուականէն, էջ 225, բ. սիւնակին ներքեւ կան սա բառերը գրչէն. «Ձապիկար եւ զփոշի ոտից ձերոց զՍահակս յիշել մաղթեմ յազնուութեանցդ: Աւարտ»⁵⁹: 1303 թ. յիշատակարանի առկայութեան հիման վրայ, անկասկած, օրինակուած է մեր 10451ից: Նկարագրողը չի թուագրել. գրի «նոտր-գիր» տեսակի եւ մնացեալ յատկանիշների հիման վրայ կարող ենք ենթադրել, որ Ժէ. դարի ընդօրինակութիւն է:

5. (Ք) Արմաշի Հ^ֆ 44. «Թովմա Արծրունի. 1815 թ., Կ. Պոլիս, գրիչ եւ ստացող՝ Մկրտիչ Արիսակէսեան: 124 թերթ (չգրուած՝ 1բ, 2աբ, 4բ-6բ, 110աբ, 116ա-7բ, 121ա-4բ), թուղթ, 32,5x22x2. միասին (23,8x15), անցման շղագիր, 34 տող: Կնիք՝ 1ա՝ «Ե. Վ. Դ. յԱրմաշ. 1889». տեղեկութիւն՝ «Տ. Եղիշէ եպս. Դուրեանի ձեռագրերէն»: Յա՛կը սկսի յառաջաբանը այնպիսի ձեւով, որ սկիզբն պակաս ըլլալը կը ցուցնէ. «Եւ ըստ նմանակերպութեան պատկերի իւրոյ, յանձնիշխան կամայական կամարարութեանն ձգեալ պատիւ զնա...» տե՛ս հրատ. Պոլսի, էջ Ա., Բ. Պ. ի՛ էջ 1: Բնագրական համեմատութիւնները մենք պիտի ընենք աւելի Բ. Պատկանեանի հրատարակութենէն: Ընդհանուր առմամբ բաւական աչքի զարնող տարբերութիւններ ունի տպագրութենէն: Մենք կը գտնանք հոս պատմութեան զանազան մասերէն այս տարբերութիւններու մասին ճաշակ մը տալով... Ձեռագրի տպագիրէն ունեցած տարբերութիւնները խիստ շատ են, բայց մեծ մասամբ (100էն 99) ի վնաս ձեռագրին, որուն մէջ նախ մի շարք բառեր եւ նախադասութիւններ կը պակսին, երկրորդ՝ մտքի-իմաստի սխալներ, որ այս թերութենէն կը ծագին, շարք մը սխալ ընթերցումներու (հետ), քանի որ մանաւանդ գրիչն ալ տգէտ ոմն կ'երեւի: Տարբերութիւնները աւելի բազմաթիւ են առաջին 3 դպրութեանց մէջ... Ձեռագրիս 2 յիշատակարաններն եւս հրատարակուած են թէ՛ Պոլսոյ տ. էջ 359-367, եւ թէ՛ Պետերսբուրգի տ. էջ 318-326 տպագրութեանց մէջ»⁶⁰:

Շատ հաւանական էր ենթադրել, թէ սա եղել է առաջին հրատարակութեան մէջ օգտագործուած «յետնագիր» օրինակներից մէկը, բայց ձեռագրի նկարագրութեան մէջ առկայ ընդարձակ քաղուածքները համեմատեցինք (մեր բնագրում՝ Բ պայմանանիշով), արձանագրուած ընթերցումները առաջին տպագիրների «այլ օրինակ» բնորոշումով տարբերակների հետ չնայեցան:

6. Մխիթարեան Վենետիկի Հ^ֆ 1598/962. 1827 թ., Թովմա Արծրունի. «Մատենան օրինակած է մեր միաբաններէն Հ. Կարապետ Եսայեան, Պոլսոյ մէջ, 1827ին: Չէ նշուած, թէ ինչ ձեռագրէ կատարած է ընդօրինակութիւնը, որու աւարտին կայ սա նշումը. «Ձապիկար եւ զփոշի ոտից ձերոց զՍահակս յիշել մաղթեմ յազնուութեանցդ»: Համեմատելով 1852ին Պոլիս տպուած օրինակին հետ՝ ամէն կերպով կը համաձայնի: Վերջաւորութեան ունի Յիշա-

59 «Մայր ցուցակ ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց», հր. Ա. Կազմեց Նորայր եպս. Պողարեան, Երուսաղէմ, 1966, էջ 421:

60 Զ. Թօփճեան, Ցուցակ ձեռագրաց Արմաշի վանքին, Վենետիկ - Ս. Ղազար, 1962, էջ 158-9. այսպէսով կայ նաեւ Արծրունու վերաբերող գրականութեան փոքրիկ ցանկ:

տակարանը եւ էջ 362-367 յաւելուածը: Ընդօրինակութիւնը Ս. Ղազար Հասած է 15 Դեկտ. 1830ին»⁶¹: Օրինակուել է հաւանաբար Երուսաղէմի Հ^փ 148ից (ունի նրա գրիչ Սահակի յիշատակագրութիւնը), որ իր կարգին օրինակուել է մեր 10451ից, ուրեմն՝ բնագրի համար սրա համեմատումն անիմաստ է:

7. Մխիթարեան Վենետիկի Հ^փ 2259/971. 1839 թ., Թովմա Արծրունի. «Զեռագիրս հաւատարիմ ընդօրինակութիւնն է 1830ին Պոլիսէն Հասած Թովմա Արծրունիի ձեռագրին (Պատմագիրք Հայոց ՂԱ. [=1598]): Օրինակութիւնը կատարած է միաբան մը, Միաբանութեան ամառանոցը, Ֆիէսոյ, 28 Մայիս - 26 Յունիս 1839ին»⁶²: Այսինքն՝ սա օրինակուած է նախորդից, ուստի սրա համեմատումը եւս անիմաստ է:

8. (Դ) Մխիթարեան Վենետիկի Հ^փ 1637/975. Թովմա Արծրունի (Պատմագիրք Հայոց ՃԴ.) 1841 թ., նախագիծ օրինակ՝ ԶԾԲ.-1303 թ.: 200 էջ, 31x20,5. միասիւն (27x16,5), նոտրգիր, 36 տող, պրակք՝ Ա-Ժ., Պոլիս, գրիչ՝ Անտոն վարժապետ Քէոլեան, բնագիրը՝ էջ 1-198: Գրչի յիշատակարանում (էջ 200) գաղափար օրինակի մասին կայ հետեւեալը. «...զպատմագիր Թովմայ վարդապետի, զօրինակեալն յԱղթամար, յոտս Սուրբ Նշանի եկեղեցւոյ, հրամանաւ Զաքարիայի կաթողիկոսի, ի Դանիէլ գրչէ, հինգ հարիւր երեսունեւութ ամօք յառաջ, առեալ ածեն ի թագաւորանիստ քաղաքս ի Պոլիս: Անդ անկանի ձեռս ուսումնասէր մահտեսի Խաչատուր ամիրայի, ի տանէ Տագէսեանց, յետ որոյ ի տեղեկանալ պատուական հարց մերոց՝ ի միաբանութենէ Մխիթարեան որ ի Վնէժ, հետամուտ լինին զմատեանն զայն ի ձեռս բերել: Ի չիինել Հնարից՝ ստիպին գաղափարել տալ զնոյնն: Ուստի հարկադրեցին զիմ անարժանութիւն գերապատիւ Վեր. Հ. Փիլիպպոս վրդ. Թերծիման Ասլան եւ Վեր. Հ. Անանիա վրդ. Ճեղպեան, օրինակել զնոյն ձեռագիր: Եւ ես՝ զպիր Անտոն վարժապետս, որդի Դիոնեայ Պօլսեցւոյ Քեոլէեանց, յանձն առի զնոյն ի գլուխ հանել յետ քառասուն եւ հինգ ամաց վարժապետութեան իմոյ, ի հասակի շուրջ տասանց հօթնիցս, որ բազում վշտօք ի գլուխ տարայ յամի Տեառն 1841, Յունիսի 9, յաւուր ամառնամտին սկսեալ եւ աւարտեցի յետ յիսուն աւուրց: Բայց թէ զոր ճիգն աշխատութեան ունէի ի գաղափարելն՝ զայն ոչ ոք կարէ գիտել բաց ի գրականաց...»: ապա պատմում է իր գծուարութիւնները՝ բնագրի անկանոն բառանջատման պատճառով քաշածը եւլն⁶³:

Զեռագիրս լաւ վիճակում է. թթուայնութեան պատճառով թանաքը տարածուած է, գրադաշտը խիստ մզացած, բնագիրը՝ դժուարընկալելի: Ենթադրում էինք, որ սա մեր Ա օրինակի վերը թուարկուած էջերի եղծումին նախորդող վիճակի վերարտագրութիւնն է, սակայն որոշ հատուածներ⁶⁴ համեմատելուց յետոյ համոզուեցինք, որ 1841ին մեր Ա ձեռագրի յիշեալ էջերն արդէն անընթեռնելի են եղել. այսպէս՝ Դ՝ էջ 40 ստ. լսում կայ գրչի ծանօթ. «Ի ձեռագիրն այսչափս ապականեալ գոյով, էջը հնար ընթեռնուլ, վասն որոյ հափով թողաք բաց գտեղին», ապա՝ Դ՝ էջ 41ում չկայ Ա.67բ-Ցա էջերի մասը. ուրեմն՝ Տ՝ եղծուած էջերի մասերն առել է իր «յետնագիր» օրինակներից:

Այսպիսով, Մխիթարեան ձեռագրերը Վենետիկի մատենադարան են մտել՝ 2. Բ. 1402.

61 Յուցակ Վենետիկի, Զ., էջ 279-80:

62 Յուցակ Վենետիկի, Զ., էջ 287-8:

63 Յուցակ Վենետիկի, Զ., էջ 297-300:

64 Ա ձեռագրի եղծումն է Դ՝ի համապատասխան էջեր. 20բ-21ա/40-41 (Դ՝ էջ 10), 32բ/64 (Դ՝ էջ 19), 33ա/65 (Դ՝ էջ 19), 65բ/130 (Դ՝ էջ 39), 66բ/132 (Դ՝ էջ 40), 67ա-8ա/133-5 (Դ՝ էջ 41):

1793 թ., 3. Գ. 291. 1889 թ., 6. 1598. 1830 թ., 7. 2259. 1839 թ., 8. Դ՛. 1841 թ.: Ուրեմն՝ Նոր Հայկազեանի գործածած ձեռագրերը եղել են 2. Բ. 1402ը (Հիմնական օրինակ, մուտք՝ 1793 թ.), որ Հաստատուում է նաև նրա եւ մեր Բ. օրինակի ընթերցումների նոյնականությունը, եւ Երուսաղէմի ձեռագրից օրինակուած 6. 1598ը (մուտք՝ 1830 թ.). եւ իրօք՝ միւս երեքը ստացուել են Նոր Հայկազեանի տպագրութիւնից յետոյ:

Ամփոփենք.

Նախ՝ նորայայտ օրինակներով Արծրունեաց տան գոյութիւն ունեցած ձեռագրերի քանակը պահպանուած 1ի եւ կորսուած 2ի փոխարէն դարձաւ պահպանուած 7 եւ կորսուած 3, ընդամենը՝ 10, ապա՝ ընդլայնուեց պատմութեան կենցաղավարութեան աշխարհագրութիւնը. Աղթամարից, Վանից եւ Պոլսից բացի, յայտնի դարձան նաեւ՝ Ամիգ, Նոր Զուլա, Կալկաթա անունները:

Նկատելով, որ Քննականում ընթերցումները նշանակուած են կարծես թէ անսկզբունք (իրօք՝ գրքի որեւէ էջում սկզբունքների մասին խօսք չկայ), ուստի եւ առկայ իրականութիւնը չեն արձանագրում, մենք ի նորոյ Համեմատել ենք.

ա. Հնագոյն (Ա) օրինակը եւ արձանագրել գրչի, սրբագրողի եւ առաջին Հրատարակչի ուղղումները, նախորդ տպագիրների վրիպումները (սխալ վերարտադրումներ, բացթողումներ).

բ. 1852 թ. Պոլսի, 1887 թ. Պատկանեանի եւ 2006 թ. Քննական Հրատարակութիւնները, նշել ենք սրանց՝ աննկատ մնացած վրիպում-բացթողումները, նաեւ՝ վերջինի գրաշարական ո՛չ սակաւագէտ վրէպները.

գ. Նոր Հայկազեան բառարանի քաղուածքները (Դ), որոնց մէջ յաճախ բառարանագիրների նախընտրելի Համարած եւ առաջարկած սրբագրութիւններ են եւ որոնք տարբեր են իրենց ունեցած ձեռագրերի վկայածներից. արձանագրել ենք սրա 650 ընթերցում⁶⁵.

դ. Նորայր Բիւզանդացու «Նախնիք»ը. 2006ի Քննականի մէջ արձանագրուած է Նորայրի 87 առաջարկ, մենք նկատել ենք շատ աւելին՝ 211.

ե. Վենետիկի ՀՊ՝ 1402 (1515 թ., Բ) եւ 291 (1637ից առաջ, Գ) ձեռագրերը, որոնք օրինակուած են ո՛չ թէ Հնագոյն (Ա) ձեռագրից, այլ՝ տարբեր Հիմքերից.

զ. Ճառընտրային-Հատուածական Հինգ օրինակը (տե՛ս ծ. 23) եւ Երուսաղէմի ՀՊ՝ 1 Ճառընտրում առկայ վկայբանական Հատուածը⁶⁶.

է. Ներկայիս կանոններով չտեղ եւնք բնագրի կէտագրութիւնը, որ մնացել էր ըստ 1887ի՝ Պատկանեանի ժամանակի ըմբռնումների.

ը. Վերստուգել եւ ճշգրտել ենք սուրբգրական քաղուածքները եւ նրանց հասցէագումները.

թ. Այս ամէնի շնորհիւ ստացել ենք մի բնագիր, որի թէ՛ բուն շարագրանքը եւ թէ՛ տո-

65 Սրանով ինչ-որ չափով արտայայտել ենք նաեւ մեզ առայժմ անմարչելի մնացած՝ Երուսաղէմի ՀՊ՝ 148 ձեռագրի ձեւերը, որոնք ՆՏԲ առել է նրանից օրինակուած իր երկրորդ՝ ՀՊ՝ 1598 ձեռագրից: Նոր հայկազեանի մեր համեմատութիւնն անվրէպ է, որովհետեւ օգտագործել ենք ոչ թէ բուն գիրքը, այլ՝ նրա լաւ սրբագրուած համակարգ-չային շարուածքը, որի մէջ կարգով փնտրել ենք «Արծր.» համաօգտումը եւ գրել բոլոր քաղումները:

66 Տե՛ս Ն. ԿԱՍ. Ծովական (Պողոսեան), Թովմա Արծրունի. Բնագրական սրբագրութիւններ.- «Սիւն», 1965/Թ., էջ 319-20. այսպէսով Արծրունու եւ ճառընտրային քաղումի 19 գուգորդում ճ պայմանախիշով արտայայտել ենք մեր ընթերցումների մէջ:

դատակի ընթերցումները 2006ի Քննականի Համեմատ ունեն էականորեն տարբեր պատկեր, եւ որը, բնականաբար, չարադրանքի մասում աւելի հարազատ է սկզբնական՝ հեղինակա-յին-ձեռագրական տեսքին, իսկ տողատակերում աւելի ճշգրիտ է ներկայացնում Պատմու-թեան ձեռագրական աւանդոյթը⁶⁷։

ժ. Ըստ այսմ՝ սրբագրելի եւ ի նորոյ հրատարակելի են թէ՛ հայերէն աշխարհաբար տարբերակը եւ թէ՛ այլալեզու թարգմանութիւնները։

* * *

ՅԱԻԵԼՈՒԱՄ Ա.

ՀՆԱԳՈՅՆ՝ Հ⁶⁸ 10451 ՁԵՌԱԳՐԻ ԳՐԶՈՒԹԵԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԻ ԵՒ ՀԵՏԱԳԱՅ ՅԻՇԱՏԱ-ԿԱՐԱՆՆԵՐԸ

ա. ԳՐԶՈՒԹԵԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԻ (ԳՐԶԻ) ~ 1. 34բ Անմեղադրութիւն խնդրեմ, զի յաւրի-նակն այնց էր գրած⁶⁸։

2. 35ա Յայտ տեղս այլ տարէհաչիւ մի պակաս էր։

3. 36բ Աւա՛ղ, ամէն պակաս է։

4. 37բ Այս ճառիս վերջըս յաւրինակն պակաս է լեալ, եւ մեք իսկ գիտեմք։ Ո՛վ սուրբ ընթերցող, պատրաստ կացի՛ր, յայսմ վայրի տետր է չըջած, որ ի կարգալ վրդովիս ո՛չ⁶⁹։

5. 37բ² Ջարեւն ի յերկինս իմա՛, / եւ լուսինն նազարդուն արա՛, / որպէս որ ճարակ չկայ, / ի լուսոյն նիւթն որ հեռանայ, / յորտեղ որ արեւն երթայ, / լոյսն անճառ աղբեր ցոլանայ, / հուրն եւ ճառագայթն / եւ նիւթն միացե[ա]լ, որ երկու չէ նա, / այսպէս ի Քրիս-տոս ասա՛ / դաւանումն է սերտ հաւատա՛յ։ / Ստեղծող է Քրիստոս եւ լոյս / ‘ւ աշխարհի Տէր անտարակոյս, / հոգի ու մարմին ու միտք, / որ եղեւ փրկիչ գերելոյս, / թէ՛ չէր միացել հոգոյս / ընդ Բանին Աստուած մեռելոյս, / ապա զկապանն ով լուծէր, / եփ չկայր մեզ ելնել-նու յոյս⁷⁰։

6. 38ա Մինչեւ ցայտ տեղի հասանիցես, ԺԲ. թուխթ ի մէջ անցո՛յ մինչ ի գլխագիրն, եւ զգլխագիրն կարդա՛ մինչեւ ԾԹ. թուխթ անցնի ճառի վերջըս պակաս է, ապա զայս ԺԲ. թուխթ ընդ այն միաւորեա՛յ եւ կարդա՛յ. զի այս յաւրինակի կապն չփոթեալ է, եւ մի ընդ միով անցեալ. ո՛ղջ լեր⁷¹։

67 Պէտք է արձանագրենք, որ Քննականը ձեռնարկելու իսկ պահին խախտուած է մեր աղբիւրների գիտական բնագիր պատրաստելու համար ամենաառաջնային կարեւորը՝ ձեռագրական-բնագրական յափկանիշների եւ գրա-բարի նրբութիւնների իմացութեան ու գործադրման անպայմանութիւնը. որեւէ բնագիր օտար լեզուի թարգմանելու համար սրանք կարող են առաջնային չհամարուել, որովհետեւ այսպեսակ աշխարհների համար հիմնականը հա-յերէն շարադրանքի իմաստն այլ լեզուով վերաբարդել կարողանալն է։

68 Այսպէս՝ 1-3 միատրներով եւ 4րդի առաջին նախադասութեամբ գրիչն զգուշացրել է Ա. դպրութեան դ. գլխի պակասների մասին, որոնք Քննականում (էջ 41-4) լրացուած են ըստ Եստէրիոս Կեսարացու Ժամանակագրութեան։

69 Սրա երկրորդ նախադասութիւնը վերաբերում է գաղափար օրինակի փոխախախտ պրակի պատճառով այս-պէղ սխալ փոխադրուած 38-49 թերթերին։

70 Չյաջողուեց պարզել, թէ ի՞նչ է այս չափածոն (կամ՝ չափածոյի կտորը), բայց յստակ է, որ Արծրունեաց պա-մութեան բնագրի հետ կապ չունի. գրիչն այսպէղ է զգացել հիմք օրինակի փոքրերի խառնուածութիւնը, ուստի այս էջի առաջին սիւնակում գրել է բնագրի միայն 8 փող, շարունակութեան մէջ փոխադրելով 4րդ յիշարակարանը, երեւի բաց փող լրացնելու համար երկրորդ սիւնակում էլ գրել է այս չափածոն, իսկ հանդիպակաց 38ա էջը թողել է գրեթէ դատարկ՝ ք. սիւնակի մէջփնդում գրելով 6րդ յիշարակարանը։ Սա փայտած է՝ Քննական, էջ ԺԶ՝ 1 (ձեռագրի էջ 74). այսպէս՝ էջ ԺԶ-ԺԸ., յիշարակարանները փայտած են առանց համարակալման, փայագրման հերթականու-թիւնը պարկերելու համար կարգային պայմանական համարները մենք ենք դնում։

71 Հրահանգիս հաշիւն այս է. 37րդից 12 թերթ (38-49) անցիր, ապա կարդա՛ 59 թերթ (49բ-109), վերադարձի՛ր

7. 38ա (վերինից 3 տող ցած) ԲԺ. թուխթ է եւ ոչ աւելի կամ պակաս⁷²:

8. 40բ (Բ. բ. վՃ.)⁷³ Զմեղապարտ եւ զանարժան գրիչս յիշեցէ՛ք ի Քրիստոս, որ գրեցի զսա ի դուռն Սուրբ Խաչիս Ախթամարա, ՉԾԲ. (1303) թուին:

9. 53բ (Ա. գ. բնագրի աղիւսակի վՃ.) Զմեղուցեալ գրիչս յիշեա՛, Քրիստո՛ս Աստուած, յարքայութեան քում:

10. 61բ (Ա. գ. վՃ.) Զմեղաւոր գրիչս զԴանիէլ կր[աւնաւոր] յիշեցէ՛ք յաղաւթն ձեր, որ գրեցի զսա ի դուռն գերապանծ եւ սքանչելի եկեղեցոյս Սուրբ Խաչիս Աղթամարայ, Հրամանաւ տեառն Զաքարիայի Հայոց վերագիրտողի, զոր Տէր Յիսուս ընդ երկայն աւուրս արասցէ, Հանգերձ եղբայրաւն իւրով, որոյ անունն Ամիր Գաւրգի կոչի:

11. 89բ (Ա. ժա. վՃ.) Գծագրեցաւ գիրքս այս առաջի Սուրբ Խաչիս Աղթամարայ Հրամանաւ տեառն Զաքարիայի վերագիրտողի Հայոց սեռի, զոր Տէր Աստուած յամայրամ ժամանակս շնորհեցէ սմ անփորձ յամենայն յորոգայթից՝ երեւելեաց եւ աներեւութից, Հանգերձ բարեպաշտ եղբարբն իւրով, որոյ անունն Ամիր Գաւրգի ճանաչի, ընդ որ աղաչեմ՝ եւ զմեղուցեալ գրիչս յիշեցէ՛ք ի Քրիստոս⁷⁴:

12. 93ա (Բ. ա. վՃ.) Զմեղաւոր գրիչս յիշեա՛ Քրիստոս Աստուած:

13. 109ա (Բ. գ. բնագրի մէջ) Ընդ այս միաւորեա՛յ. ի յաւրինակն տետրափոխ էր լեալ, եւ այս ճառս յետ եւ յառաջ էր անցեալ. այսոր վերջքս այլ յառաջն գի՛տ ի Դ. տետրն, քան զՄահմետայ պատմութիւնն Բ. թղթով յառաջ. եւ մեզ մի՛ մեղադրէք⁷⁵:

14. 141բ (Գ. գ. վՃ.) Ո՛վ Հարք եւ եղբարք պատուականք, զբազմամեղս եւ զանարժանս ի գրչաց յիշեալիք ի Քրիստոս, եւ Աստուած զյիշողքդ յիշեցէ յիւր անսպառ բարիսն. ամէն:

15. 165ա (Գ. գ. վՃ.) Քրիստոս Աստուած, այս սուրբ վկայիս բարեխաւսութեամբ զՏէր Զաքարիայ զՀայոց վերագիրտողն բարձրացո՛յ աւրըստաւրէ ի վերայ աշխարհիս պայծառ իրեւե զարեգակն, եւ զսիրտ աշխարհակալ թագաւորին Ղազանի քաղցրացո՛յ ընդդէմ նորա, եւ յաջողեա՛ զգործս իւր ի բարի, զժամանակս նորա յերկարեա՛ մինչեւ ի խորին ծերութեանն, ընդ նմին եւ զհարազատ եղբաւր իւրոյ զԱմիր Գաւրգոյ, որոց Հրամանաւ գրեցաւ Պատմութիւնս այս, ի բարձրանշան եւ ի հռչակաւոր դուռն Սուրբ Խաչիս Աղթամարայ, ի թուականիս Հայոց ՉԾԲ. (1303). եւ քեզ փառք Հանգերձ Հարք եւ ամենասուրբ Հոգւովդ. ամէն⁷⁶:

16. 168բ (Գ. է. վՃ.) Արդ, Քրիստոս Աստուած, անմոռացս տացէ զիս ի ձեր սուրբ աղաւթսդ:

17. 174ա (Գ. բ. վՃ.) Քրիստոս Աստուած, այս է. սրբոց վկայիցս բարեխաւսութեամբ ողորմեա՛ բազմամեղ գրողիս. եւ քեզ փառք յաւիտեանս⁷⁷:

Եւ կարդա՛ այս 12 թերթը (38-49). սա գրեթէ նոյնն է, ինչ վերը ներկայացրել ենք որպէս ձեռագրիս թերթերը կարդալու կարգ:

72 Նոյնը ԺԹ. դ. այլ ձեռքով կրկնած, սրանից ցած ԺԸ. դ. ձեռքով՝ «Թովիս մի յարինակն կարած էր», որ յետոյ թանաքագծով ջնջած է, բայց ընթեռնելի է:

73 Գլխապատով նշել ենք դպրութիւնը, փոքրապատով՝ գլխահամարը, «վՃ.» համառօտմամբ՝ «վերջում» բառը. Անանուսի պարմութիւնը նշել ենք «Ան.» համառօտմամբ եւ գլխահամարով:

74 Տպւած՝ Արծրունի, 1887, էջ 76, «Բնական, էջ ԺԸ.՝ 3 (ձեռագրի էջ 178):

75 38-49 թերթերին վերադառնալու նրահանգ. «Մահմետայ թագաւորութիւն» բնորոշումով նկարի ունի Բ. դպր. դ. գլուխը, որ սկսում է 40բ էջում:

76 «Սուրբ վկայ» բառերով նկարի ունի Գրիգոր քահանայ նախարակին, որի վկայութեան պարմութիւնն այս գլխի նիւթն է. քաղած՝ Բնական, էջ ԺԷ.՝ 5 (ձեռագրի էջ 329):

77 «Է. սուրբ վկայ»ները Դովնում Բողայի նախարակած հայ իշխաններն են:

18. 199թ (ստ. լս.) Աւա՛ղ զայս շոքս, ու զճանճերս զաչքս կու հանեն⁷⁸:

19. 216ա (Գ. ժէ. վՋ.) Զմեղաւոր գծող յիշեցէ՛ք ի Քրիստոս, եւ Աստուած զձեզ յիշէ յարքայութեանն իւրում. ամէն:

20. 241ա (Գ. իգ. վՋ.) Բարի ընթերցող, զմեղուցեալ գրողս յիշեա՛ ի Քրիստոս Աստուած:

21. 246բ (Գ. իգ. վՋ.) Քրիստո՛ս Աստուած, այս սուրբ Հայրապետաց աղաւթիւքս զՀայրապետս մեր զՏէր Զաքարիայ բարձրացո՛յ ի վերայ աշխարհիս եւ պայծառացոյ իբրեւ զարեգակն, զի լուսաւորին լուսով նորա ամենայն Հաւատացեալքս քո, եւ զժամանակ սորա յերկարացո՛յ Հանգերձ Հարազատ եղբարքն իւրով, որոյ անուն Ամիր Գաւրգի ճանաչի, որոց Հրամանաւ գրեցաւ գիրքս այս ի բնիկ Հայրենիքս իւրեանց Աղթամար, ի գունն Սուրբ Խաչիս⁷⁹:

22. 250բ (Գ. իբ. վՋ.) Զմեղուցեալ գրիչս յիշեցէ՛ք ի Քրիստոս:

23. 265ա Աւաղ, յաւրինակս թուղթ է կտրել, յայս տեղս բանն պակաս կուգայ⁸⁰:

24. 272բ (Ան. ա. վՋ.) Զբազմամեղ գրիչս յիշեցէ՛ք ի Քրիստոս, որ Աստուած զձեզ յիշէ:

25. 274բ (Ան. բ. վՋ.) Քրիստոս Աստուած, քո անյաղթելի խաչի զաւրութեամբն զտէր Զաքարիայն պաշտպանեա՛ յամենայն Հնարից թշնամեաց իւրոց՝ յերեւելեաց եւ յաներեւելեաց թից. ամէն:

26. 293ա (Ան. դ. վՋ.) Պայծառ եւ սքանչելագործ եւ զարգարեալ բազմարուեստիւ Սուրբ Խաչ, պարծանք ամենայն եկեղեցեայց, աղաչեմ զքեզ՝ զանբարբառ բարեխաւսդ, լն՛ր բարեխաւս առ Քրիստոս վասն Հոգւոյ Տէր Ստեփան[ոս] Հայոց կաթողիկոսի, որ Հանգուցեալ կայ առաջի սուրբ տաճարիդ քո⁸¹:

27. 297ա (Ան. բ. խորագրի վՋ.) Զգծողս յիշեա՛ Քրիստոս:

28. 308բ (ստ. լս.) Աւա՛ղ թղթիս, որ յայս ճառէս ընկած է:

29. 309ա (ստ. լս.) Աւա՛ղ, յայս ճառէս թուղթ է անկեալ, վերջքն չկայ⁸²:

30. 321բ-3բ Գլխաւոր յիշատակարան Ա.⁸³:

31. 324ա-5բ-[327բ] Գլխաւոր յիշատակարան Բ.⁸⁴:

32. 109ա Սրբագրողի, գունատ թանաքով. ԺԳ. դ՝ 1303ից անմիջապէս յետոյ. Յետս ընթաց՝ ՄԹ. թուխթ եւ զառաջին ԺԲ. թողեալ թուխթսն ի ճառի վերջքս միաւորեալ. եւ այն է⁸⁵:

բ. ՀԵՏԱԳԱՅ ՅԻՇԱՏԱԿԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ - 33. 37բ (ստ. լս., 1387 թ.) Ղանկ շունն եւ աշխարհակործան գազանն ՊԱԶ. (1387) թվ. եկն ի Վան, որ եւ առ զնա⁸⁶:

34. 60բ (ԺԶ. դ., նոտր) Ես՝ նուաստ եւ յետեալ բոլոր մերայնոց սեռիցս եւ չպէտ ծառայ Քրիստոսի Աստուծոյ մերոյ:

78 Հասկանալի է, որ այս էջերը գրում էր 1303 թ. ամռանը:

79 «Սուրբ հայրապետ»ները Մաշտոց Եղվարդեցի եւ Յովհաննէս Դրասխանակերպոցի կաթողիկոսներն են:

80 Աւաղում է Թովմայի պապմութեան վերջի եւ Անանուի պապմութեան սկզբի պակասը:

81 Տպում՝ Քննական, էջ ԺԸ.՝ 11 (ձեռագրի էջ 585):

82 Նախորդով եւ սրանով նկատի ունի Անանուի ԺԲ. գլխի վերջի թերին: Երկրորդը փառած՝ Արծրունի, 1887, էջ 305:

83 Տնն Արծրունի, 1852, էջ 359-61, 1887, էջ 318-20, Քննական, էջ 349-51:

84 Տնն Արծրունի, 1852, էջ 362-7, 1887, էջ 321-6, Քննական, էջ 351-6:

85 Խօսքը նոյն փեղաշարժումը փերքի մասին է:

86 Տպում՝ Քննական, էջ ԺԶ.՝ 2 (ձեռագրի էջ 74):

35. 264բ-5ա (1770 թ., ստ. լս., անարուեստ նոտրգիր) Դարձեալ յիշել մաղթեմ թվակա-
նիս Հայոց ՌՄԺԹ.ին (1770) ի կաթողիկոսութեանն յԱղթամարայ Տեառն Թումայի երկց երա-
նեալ երջանիկ սրբազան Հայրապետին, որ Տէր Աստուած ընդ երկայն աւուրսն արաս[ց]է.
ամէն: Այլ եւ եւս նա ինքն ի վերայ գաւազանի իշխանութեանն ի վերայ իւր բոլոր թէմին
|265ա| եւ վիճակին բարձրագահ պահես. ամէն: Դարձեալ ի նուն թվականիս Մայիսի ԻԵ.
օրումն, որ ես՝ մեղապարտ Բարսեղս գնաց յԱղթամարայ Սուրբ Խաչն ուխտ, խնդրեցի Տեառն
Թումայ կաթողիկոսէն զԹումայ պատմադիրը, բերի Վան, ընդ հովանեաւ Սուրբ առաքե-
լուն Պետրոսի կարգացիք, փափքներս լըցաւ. ով որ յիշեցէք, Աստուած ողորմի⁸⁷:

36. 166բ (1770 թ., ստ. լս., այլ նոտրգիր) Այս է թւին Հայոց ազգին Ե. յուրելիան ընդ
Հազարին, Գ. ընդդէմութեան ընդ Է. Համարին⁸⁸, Սեպտեմբերի ԻԱ.ին Իսայ փաշայն Վանայ
քաղքին Հակարոյ ամերեն Ջըզիրոյ պարօն ընդ նմին ի վերայ Մոկաց.... եւ Ընդշտունեաց
պաշարեցին.... զխան Մահմուդ Հանգերց եղբարբըն բըռնեցին Վանայ քաղաք բանդ գրեցին.
ամէն: Գրեցաւ ձեռամբ Մոկացի Սամուէլին⁸⁹:

37. 10բ Ի Թումոյս մերոյ ՌՄԼԷ.ին (1788) մենք անպիգան ի յամենայնի եւ ապիկար
Յարութիւն եւ Խաչատուր վարդապետքսն եկանք ի յերկրէն Տարօնու ի վանքէն Սուրբ Կա-
րապետու եւ ողորմութեամբ Աստուծոյ եկանք ի Վասիլու|11ա|ական [ուխտ եւ երկրպա-
գութիւն ի սրբոց մատ] /// (Նշած. ընկալելի միայն առանձին բառեր եւ մասնիկներ, իմաստ
մակարերկն անհնար):

38. 93ա (ԺԼ. դ., նոտրանման շղագիր) Յիշեալ, Քրիստոս Աստուած, զգրիչս մատե-
նի. ով Հարուստամիտ եւ ուսումնասէր ըթերծող տառիս, եւ դուք եւս յիշեցէ՛ք ի Քրիստոս
զմեղաւորս եւ զգրուպ ամենեցուն սուտ անուանմբս տիրացու Կարապետս եւ զԳրիգոր. եւ
դուք յիշեալ լինիջիք ի Տեառնէ ամենակալէ. ամէն⁹⁰:

39. 167ա (ԺԼ. դ., ստ. լս., նոտրգիր) Այս գիրքս կորուսեալ էր Վան եւ ես Վարդան
բ'էի [=բերի] Աթոռս, Աստուած ողորմի ասացէ՛ք ծնողաց իմուց. ամէն⁹¹:

40. 243բ-4ա (1820 թ., ստ. լս.) /// Մոկաց /// (5 տող Նշած) Թումին ՌՄԿԹ. (1820)///
|244ա| Վանա ԴՌ. (4.000) Հեծելօք գնաց ոչ կարաց տանել ամբոց Աղթամար /// դարաւ
անապատ կողոպտեց. Սիմոն վարդապետ⁹²:

41. 283ա Թ[ումին] ՌՄՁԷ. (1838) Իսայ փաշէն զխան Մահմուտ Հանգերձ եղբարբն
բռնեց Վանայ քաղաքն⁹³:

42. 301ա կնքագրոշմ, ութանկիւն. ԺԼ. դ. «Ք[ՐԻՍՏՈՍ]Ի Ծ[Ա]Ռ[ԱՅ] / ԱՐՈՒԹԵՆ»:

43. 10ա ստ լս. վրացատառ, ԺԼ. դ. «Պետրոսամ ծաիր», 22ա «Վանիամ», 323բ «տէր
Աստված միր աղչեմ» (Տէր Աստուած մեր, աղաչեմ):

44. 23ա, 47ա, 124ա վերին արտաքին անկիւնում կլոր կնիք, մանուշակագոյն գրոշմով,
ԺԹ. դ.՝ «Ortaköy Maryam Ana Ermeni Kilisasi», շրջանակի կենտրոնում՝ «Yonetim Kurulu»:

87 Տպում՝ Քննական, էջ ԺԸ.՝ 10 (մեղագրի էջ 528-9):

88 Նախիւն այս է՝ 250+1000+12+7=1219+551=1770:

89 Բագմակէրերը բնագրին են. որոշ սխալ ընթերցումներով տպում՝ Արծրունի, 1887, էջ 164, Քննական, էջ
ԺԷ.՝ 6 (մեղագրի էջ 332), այսպեղ կայ նաեւ՝ «Այս յիշարակարանը համեմարելի է էջ 565[283ա]... երկրորդի հետ».
նկարի ունի 1838ի ՆՊ 41 յիշ-ը, որ սրա հետ որեւէ կապ չունի:

90 Տպում՝ Քննական, էջ ԺԷ.՝ 4 (մեղագրի էջ 185). յիշ-իս Կարապետ անունը կարդացել է՝ Վարդապետ:

91 Տպում՝ Քննական, էջ ԺԷ.՝ 8 (մեղագրի էջ 333):

92 Տպում՝ Քննական, էջ ԺԷ.՝ 9 (մեղագրի էջ 486-7):

93 Տպում՝ Քննական, էջ ԺԷ.՝ 7 (մեղագրի էջ 565):

45. ՊՀԿ. Աս «Իսկական ձեռագիր Թովմայի Արծրունույ Հ[ետաքնական] պատմութեան, սեպհականութիւն Վերծանութեան թանգարանին Միջագիւղի, բնագիր տպագրեալ օրինակին, ի լոյս ընծայեալ արդեամբ թանգարանին, յամի Տեառն 1852, ի տպարանի Պօղոսի Արապեան ի Կոստանդնուպօլիս: Կ. Պօլիս, Միջագիւղ, 15/27 Դեկտեմբերի 1885: Գրքապահ Հակոբ Թանգարանի Իսկենտէր Ե. Հաճիօղլուեան»:

46. ՊՀԿ. Աս «Թաղական խորհուրդս վաւերացնելով Վերծանութեան թանգարանի Հակոբ գրքապահին ստորագրութիւնը, ներկայ ձեռագրիս յիշեալ թանգարանի ստացուածքն եւ Թովմայի Արծրունույ տպագրեալ օրինակին բնագիրն ըլլալն կը հաստատէ: Ի դիմաց թաղական խորհրդի՝ վասն Ատենապետի Տ. Եռլ[սուֆեան], Ատենադպիր՝ Գ. Գաբրիէլեան»:

Ապա՝ կ'ընդգրկուի, ներքին շրջանակում արաբատառ, շուրջանակի՝ «[ԹԱ]Ղ. ԽՈՐՀ. Ս. ԱԾԱԾԻՆ ԵԿԵՂԻՅ ՄԻ[ՋԱԳԻԻՂԻ]» (Գ. Բ.՝ Կնիք Թաղ. խորհրդոյ):

47. ՊՀԿ. Աս «Թովմայի Արծրունույ Պատմութեան սոյն ձեռագիրն կը բաղկանայ (651) վեց հարիւր յիսուն եւ մէկ երեսէ, եւ ի հաստատութիւն այսմ կը կնքուի»:

ապա՝ կ'ընդգրկուի, շուրջանակի՝ «ՎԵՐԾԱՆՈՒԹԵԱՆ ԹԱՆԳԱՐԱՆ», մէջի բոլորակում «ՀԱՅՈՑ»:

Այժմ առկայ էջաքանակը եւս 651 է: 325x2=650. 646ից թռիչք՝ 648 տե՛ս 323բ-324ա (647րդ էջը տե՛ս Պատառիկ Հ^թ 1931):

48. ՊՀԿ. Աս. (մատիւտով) Թիւ 45. Գ[էորգ] Բ[ամպուքճեան]:

գ. ԼՈՒՍԱՆՑԱԳՐՈՒԹԻՒՆ-ԳՐԶԱՓՈՐԶԵՐ - 49. Ժե. դ. - 7բ «Արծրունեաց վիպագրութիւն», 8ա «Արծրունեայ գիր է»:

50. ԺԶ. դ. - 4բ «Հոգւոյն Սրբոյ խորհրդովն իշխերչգ^թ հատորգ», 8ա «գրիհ», 22բ ջն-ջած՝ եղծած, 232բ «Տէր Աստուած», 8ա «արգդ/եղէր»:

51. ԺԷ. դ. - 21ա «Աստուած, Աստուծոյ»՝ երիցս, 22ա «զամենայն աւուրս կենաց իմոց եւ ոչ զազար[եցայ]»:

52. ԺԸ. դ. - 13բ «սած գիր///նի եւ Մ[ա]հմատի բազում սխալ գոյր աստուծոյ /// ցան», 21բ «որ տակ թէ կարեն թէ չէ մի նեստի», 22ա «[Աստ]ուած կեցոց ո՞ գեչէ^թ, ող եղէլլ-բարգդեղէրթի», 55ա «չիղղ», 124ա «միաւուր հաատ գդեղ», 238ա այբուբեն ա-դ, ա-խ, ա-է, 247ա «ա-ե», 259բ «աարգ Դաւիթ, Յակոբ, Մկրտիչ, ա-ժ տ տիրացի Սահակ Սարուխան», 272բ «ա-դ», 274բ «ն լ արս», 285ա «ա-դ, ն», 314բ «ա-ժ, Սենեքերիմայ»՝ անունս բնագրից:

53. ԺԹ. դ. - 81ա անորոշ եւ այբուբեն, 108բ այբուբեն «ա-ն», 145բ անորոշ՝ ջնջած, 187ա «չ չ է», 241ա «ազբազէ իւր թիւն տալ ի՞»:

ՅԱԻԵԼՈՒԱԾ Բ.

ՄԿՐՏԻԶ Վ. ԱԻԳԵՐԵԱՆԻ ԾԱՆՕԹՈՒԹԻՒՆԸ

(Մխիթարեան Վենետիկի ձեռ. Հ^թ 1402)

[3բ] Պատմութիւն Թովմայի Արծրունույ աւարտի ի թղթահամարն 204, հասուցեալ մինչ ի գորավարութիւն Գազկայ եւ ի պատմութիւն գործոց ինչ նորա: Իսկ անտի անդր գարձեալ սկիզբն առնու պատմել զգործոցն Դերենկին Գրիգորի, հօր Աշոտոյ, Գազկայ եւ Գուրգէնի, առանց ինչ յիշելոյ զանունն, այլ միշտ իշխան կոչելով, ապա մի ըստ միոջէ եւ զգործոցն Գազկայ ճոխագոյն քան զառաջինն, նաեւ զթագաւորութենէ նորա: Այս երկրորդումն պատմութեան, կամ թէ ասել՝ ընդարձակութիւն, արդեօք նորին Թովմայի է գործ, թէ

այլոյ ուրումն, չիք ինչ ցոյց զհաւաստին որոշել, մանաւանդ զի պակասին ի նոյն թղթահ. 204, քանի ինչ տողք, ուր թերեւս էին բանք կամ խորագիրը զայս մեզ յայտնօղ: Այլ որչափ ինչ մարթ է կարծեօք հաստատել, երեւի նորին թովմայի լինել յօրինուած, նախ համառօտ պատմութեամբ ընթանալով ընդ վարս Գագկայ, ապա ճոխանալով. մի՞ զի չէ ինչ այս օտար լընթացից նորա, զոր եւ ի սկ[զ]բան անդ պատմութեան իւրում տեսանեմք արարեալ, յազգաբանութիւնս թագաւորաց Ասորեստանեայց, զոր ի նոյէ սկսեալ հասուցանէ մինչ ի Շամիրամ եւ մինչ ի Թոնոս Կոնկեռոս, ի թղթահամար[ք]ն 7 եւ 8, ապա դարձեալ ճոխագոյնս եւս սկսեալ յԱդամայ հասուցանէ մինչ ի Շամիրամ, մինչ ի Թոնոս Կոնկեռոս: Երկրորդ՝ զի պատմօղ երկրորդ վարուց Գագկայ՝ ցուցանէ զինքն ժամանակակից, այլեւ ընտանի պալատանն եւ մեծամեծաց Արծրունեաց, զոր օրինակ էր թովմաս, որպէս յետ զնելոյ զողբս Սոփեայ տիկնոջն, եւ զգործս զոր արար ի պալատն, ի վերայ մահուան առն իւրոյ Դերենիկն Գրիգորի, ասէ. «Զայս մեզ ընծայեցին, որք տեսօղք լեալ էին գործոյն», եւ ի պատմելն զչինութիւն Աղթամարայ ի Գագկայ ասէ. «Պատմեաց մեզ եւ հաւատարիմ ոստիկան մի ի գործավարաց քաղաքին, եթէ եմուտ ի շինուած տաճարին երկաթ լտերս իրեւ երկերիւր հազար»: Այս պատմութիւն կատարի մինչեւ ի գլ[ուխ], որոյ խորագիրն է. «Յայտարարութիւն կերպագրութեան անձին եւ փառաց մեծի արքային Հայոց Գագկայ»: Յետ գլխոյս զհետ գայ վերջին գլուխն, յորում պատմի վարք Սենեքերիմայ արքային Արծրունոյ, որ չէ թովմայի:

[4ա] Ա. Թովմա Արծրունեաց պատմիչ, դոյզն ինչ պակասաւոր ի սկզբնէ. թուի թէ եւ լընթացս, որպէս եւ ի վերջոյ՝ անկեալ իցեն բանք ինչ: Բանք հեղինակիս զազարին յաւուրս Գագկայ արքային Արծրունեաց: Յաւարտ բանից սորա կայ յաւելեալ գլուխ մի, յորում պատմին յայմէ գործք ինչ Վասպուրական աշխարհի՝ մինչեւ ցաւուրս Սենեքերիմայ Արծրունոյ, եւ անգր եւս մինչեւ ցկաթողիկոսութիւն Դաւթի, որ նստաւ հակառակաթոռ յԱղթամար: